

ПАВЛО МАЛЯР

ЗОЛОТИЙ
ДОЩ

РОМАН

1968

ПАВЛО МАЛЯР

ЗОЛОТИЙ

ДОЩ

РОМАН - ТРИЛОГІЯ

1968 РІК

ПАВЛО МАЛЯР

ПЕРЕВЕСНИКИ

ДРУГА КНИГА

ТРИЛОГІЇ

1968 РІК

GOLDEN RAIN

NOVEL - TRILOGY

by PAWLO MALAR

TEENAGERS

VOL. II OF TRILOGY

Copyright 1968 by author.

All rights reserved, no parts of this book may be reproduced in any form without written permission of the author.

Published by
NOWI DNI
Toronto, Ont., Canada

Printed by *The Whiteruthenian Press*
452 South Ave., Syracuse, N.Y. 13204
U.S.A.

ВЕЛИКИЙ ВІЗ

Пора була велика. Птахи кінчили ранковий гомін, у тиші садів зійшли в зелені тіні на цілий день. У людей, як у птахів, пора сповнена була гоном дбанья.

Ніби в одній краплі у небі міріяди сонця ломились на спектральну просинь. Снагою сонця повнилися плоди могутнього літа. У серпневу пору люди дбали, як птахи, щоб уселітній час довершився їм плідним трудом.

Серпневого ранку Андрійко йшов з книгою в руках вулицею, випростаною, мов далечінь. Одушевлення, наче майбуття, провадило його вулицею-каменкою, гранітом мощеною, сполосканою по дощі, що все виринала в перспективі, а з тихих дворів бачили його матері, бо так він ішов і першого дня до школи і так ніс букваря, якого вже прочитав повністю. Тепер Андрійко був гордий за велику мудру книгу в його руках. Він кінчив шосту клясу, вчився природознавства, географії, історії. П'ятнадцятилітнього його тепер батько зве Андрієм, а корови пасе менший Грицько.

— Будь мені, як святий! — застерігала на кожний день Андрійка бентежна мати.

Минулої провесни Андрійко йшов навпростець зі школи, переходив ще не скреслий Хорол і на підмитім льоду завалився з Грицьком. Грицькові минулось, а йому відновилась золотуха в очах. Хворі очі вилікував Сергій Миколаєвич фон Герен. Ліве око, більше вражене, лікар оперував. Процес зрощення рогівки переходив добре. Андрійко не сміє тепер натужитись, щоб не пошкодити ока. Цього літа він не купається в Хоролі-ріці, не співає пісень, з хлопцями не дужається. Тільки спостережник у них, та дорадить, як розсудити переможців і переможених у борні.

Навіть жнивими Андрійка не брали на поле, а по жнивях і поготів не беруть. Він систематично ходить до музею на працю в краєзнавчому гуртку. Так і хоронять від нещастя

Андрійка янголи, якими обставляє його щодня рідна мати. Лікар-окуліст, суворий і вимогливий до дисципліни пацієнтів, береже. Хлопець затямив його твердий характер і руки тверді, що завше пахнуть хлороформом, мовчазні, трохи опуклі уста й очі його. При огляді Сергій Миколаєвич ставив межі колін виїняткового, на тисячу інших неможливим випадком пацієнта, вдивлявся, порівнював враження від здорового й оперованого ока, сидячи в кріслі, мов святеник з ікони. Такі хвилини Андрійко терпів з острахом. Лікаря він шанував, острах хлопців походив з шаноби, бо коли лікар мовчазнів, тоді він мислив, дбаючи.

З книгою в руках Андрійко йшов до Кресзнавчого музею, заснованого в місті по революції, розміщеного в будинку, конфіскованім в окуліста Герена. Розташований будинок по вулиці Гоголя, коло мосту через Хорол, від улиці оточений будинок насадженням декоративних дерев, від подвір'я — овочевим садом. Будинок був одноповерховий, плянований для окулістичної клініки, облицьований з фасаду глянсованою цеглою, легкого кольору, наче пахучий квітабачок, по карнизі викладений ультрамариновими кахлями глазурованої кераміки, був з просвітами вікон і дверей на шість кутів, в українській архітектурі плеканими славним Василем Кричевським. Щоб зберегти таку окрасу міста від занехаяння, Вернигора домігся в райвиконкомі призначити будинок для музею. Клінічну практику провадив окуліст Герен у батьківському домі на Приліпці.

Щось утратив Андрійко, виростаючи. Одначе він і придбав, стаючи підлітком. Мрійливе роздумування його зав'язувалось в ідею, одушевлення зізналось з почуттям любови. Любили ми, виростаючи, непевні, з чого і в кого закохані. Напочатку Андрійко любив усіх дівчат найліпших, яких знав на своїм кутку, в школі... Цього зоряного вечора, що прийде у людей за трудним днем, він визначить свою любов, відокремить обраницю від інших, досі люблених дівчат, поведе за руку. Довірливо зближені в парі вони задивляться з ганку, закохуючись, в перспективу, де Великий Віз, золоте семизір'я, завертатиме на передсвітанннн війям донизу. А любов їхня владна буде така дужа, і не будуть вони признаватись взаємно у коханні, заживуть ним, як одушевленням молодечим, з яким виростають.

Наче вперше, завше заходить Андрійко до музею. Обіч ганку стоять кам'яні баби давньої доби. Бовани були без виразности й абсолютно примітивні в пропорції й плястиці форми. На затертих вітрами й сірих лицах їхніх думи були так глибоко затасні, що тільки тіні в ритвинах значили на граніті сенс, що складався в духовну прикмету світу, в якому брили були богинями.

На стендах і вітражах у музеї лежали експонати з каменю, кістки, металу; все тут репрезентувало місцевий край — шкала геологічних утворень, фрагменти окаменілої фавни й фльори, мамутові кістки, камінні сокири, бронзові кінці стріл, княжі мечі сіверські, кольчуги й шоломи... Андрійко любив обійти на початку відділ передісторії. Тут він мовчав, мов таємно закоханий. Витривалість матеріалу творила час відійшлий — говорили німотою експонати про періоди, доби, епохи, віки, а Андрійко, наче подвижник віри, боготворив реліквії часу.

З гамованим почуванням він ішов до відділу історії. Зупинявся перед олійною мініатюрою Репіна, що зображувала козака в степу. На полотні в півтора ліктя проміром поземно стільки відтворено простору, перспективи неба й степу! — з палючим сонцем поза рамою образу, з Дніпром за обрієм, де стугонять у могутнім блиску пороги ріки — ненаслідуваної натури стільки! що Андрійко безпосередньо сприймав знемогу коня й вершника й потугу, явлену в плястичній статури всієї групи, й дихання безвітряного подуву, що не здолає порушити в маєстатичній позолоті тирсу-траву! Лице вершникове кладене барвою каштанового вару, контрастоване мазками синьої й червоної кіноварі по простому козацькому наряді. Застоявся в степу абориген його! Свиснув — куди досвисне — доти його і сила і воля в степу! Спочив козак, наслуховуючи, поник ік долу кінь головою. Спис при стремені, як вісь земна, стрімким кінцем у небо встряв. Довго чекати на відгомін свисту, не скоро відгукнеться він, вернувшись відгомоном, бо немежований степ, не близько трапиться відбитись посвистові й вертатись. Не дочікувався і Андрійко, йшов до відділу нової доби.

У будинку кімнати лучились коридором у єдність догідного розташування. На порозі до залі образотворчого мистецтва Андрійко затнувся, вражений. Силу краси він ще не

знав аналізувати, вона подолувала його. Образ втілення прекрасного, покладений на полотні, був такої сили, що хлопець занімів. З глибини залі явилась Килина, раптом поцілувала хлопця в забуті уста. Здавалось йому, що образ зійшов з полотна. Одначе поява була дітклива, а втілення її барвами лишалось на полотні. Розуміючи бентежність Андрійкову, з вдячності за неї, поцілувала Килина його і так посміхнулась, що Андрійко збагнув своє враження і, розгублений, лишився учасником настрою, що його спричинив і який запанував тепер над мистцем і твором і живою натурою його. Андрійко ще запримітив, як востаннє мистець заніс руку з пензлем та й відступив на віддаль, межовану віддаленим кутом, як би крайність відчувши, коли мусів спинитись.

Кімната клалась великим вікном на дзеркало ріки, кинуті з плеса відблиски стояли по кутах зеленою прозорінню, вони ніби принесли з собою той полиск вистояної води, що зажив на полотні.

Мистець стояв, мов оглушений. Надхнення вичерпало його. Він неспроможний був сприймати власний твір, спостерігав Андрійкове сприймання.

Усі стояли німі й дали хвилині тривати до свого завершення.

— Подивися, Михайлю, в хлопцеві очі, — сказала Килина знеможеному мистцеві, коли урочна хвилина миналась.

Спам'ятавшись, Андрійко притьмом вийшов. До Килини вертався рівний віддих, вона заговорила переконливо: „Ви ж столиця тепер, Михайлю, в нашого народу, Харків! У народів столицям подобають такі осяги, як повернення людини втраченого зору!“

Мистець не спромагався на слово. Ще довго мовчав, томлячись вичерпанням. Говорила Килина:

Задивляючись у ті очі, я пригадую їх воскресіння й тоді дізнаю справжнього сенсу мистецтва й краси. Боюсь, що твій твір, Михайлю, буде банальний з надміру естетизму. І знову я каятимусь, що служила натурою для нього: мені буде тяжко, ніби падінню я піддалася, позуючи для тебе. Шістнадцяти років я вийшла була заміж, вірячи, що мої батьки дочекаються в мене сина. Їх гнобив страх передвмирущий з того, що кінчиться на мені кров їх Гаджаківського роду. Тоді я сліпо пожертвувала. Пожертвувавши раз, зда-

ється вже не можу встояти на сталому ґрунті: жертва моя триває, і дочуваюсь, возвеличу себе хібащо в народі, а він стане моїм родом.

Мистець скам'янів. Починав обурюватись.

— Не суди мене, друже, за відвертість. Мені часто бажається інтимності, як здоровій жінці. Не находячи її, коли прокидається моя туга, я імпровізую монологи, виголошую, як на сцені. Приятелі люблять слухати мене. Потім я доко-ряю собі — чому завжди я відверта? Я тужу за прекрасним у житті. Прекрасне наводжу в рухові подій. Одначе, як усе стало. Ніби й не було революції в нас. Я благословляю красу великої достойної праці, вона для мене творить революцію життя.

Мистець одначе лише посміхнувся. В тому усміхові Ки-лина вгадала докір їй за слабування на провісництво.

— Я вже не молоденька, щоб губитись у почуваннях, — сказала вона, — відповідаючи скорше власному чуттю, як співрозмовникові. — Іноді чуюсь, я зростаю, коли стріну творення в житті. Це мене підносить. До Харкова не поїду так злегка, не вірю, що маєте театр. Намовляючи їхати з тобою, ти хочеш призвести мене ще на одно „жертвування собою для віри“, в якому ні благочестя, ні віри, ні мети не буде, а тільки самообдурювання. Адже є така категорія мислення в старій Європі: обдурювання задля віри — „благочестива брехня“. Харків помилково назвали столицею, місто досі — та сама купецька провінція з повним іконостасом у назвах улиць. Назви почали замінювати, а передсуди, насаджені імперією Романових, живуть незмінно й розкладаються: цікавий тепер у вас дотеп шириться — столиця Лопанню пахне! Почуваючись провісницею, я починаю розуміти, що для утвердження визвольної революції мало захопити місто, його треба пересотворити. Не кам'яниці, а темперамент людей, їх ментальність! Незадовго прийде час на відвагу, чи тоді вільні естети спроможуться захистити аргументи свого мистецького кредо?!

Мистець малював з Килини сюжет, який вона підказала йому, переповідаючи свою найновішу легенду про віру материнському серцю. „Виросла, доню, дівкою стала“ — казала мати, й збентежила дівчину. Донька втекла з хати, заспокоюючись біля річки в тиші, схотіла купатись, і пізна-

ла свою вроду, мов у дзеркалі, на воді відбиту, дізнала себе всю достоменною. У дівочих очах заблисла віра материнському серцю. Мистець полестився покласти фарбами на полотні „чисту непостережність“, хіть неусвідомлюваного — без обтяження сенсом, і втратив мент надхненної дівочої віри. Так він і назвав свій твір: „Чиста непостережність“.

— Килино, бачу, ти виявляєш себе послідовницею Клавдії Петрівни й стоїш на захитаних позиціях, — промовив мистець, укладаючи малярське начиння в валізу. — Твого серця навіть не торкнулась конечність необхідної волі творчої індивідуальності.

Говоривши, мистець думав про те, про що всі столичні мистці думають інертно — провінція завше непохитньо традиційна.

Мистець випростався з валізою в руках. Він сказав щось латинською приповідкою, якої Килина не дочула, дивившись, котра година, на мініятюрнім ручнім її годиннику.

— Тепер ми втечемо! — дбаючи за добрий настрій гостя, Килина лишила полеміку. — Буде цікаво, Михайлю, здивуємо нашого енциклопедиста-директора — хай він сьогодні не застане нас тут і подумає, що молоді ховаються, закохуючись. Я чую вже його ходу на Яловій греблі. Ти слухатимеш горлиці в нашій Гаджаківщині, я купатимусь у Хоролі. Дивно, що не любиш купатись. Я зросла на воді. Чи розумієш інтимність плеса між очеретами. Мені все здається, що так купалась між очеретами фараонова дочка, вловивши на воді майбутнього Мойсея. Здається, що одного разу, плаваючи, я спіткаю в ночвах підкинутого народові Франківського пророка. Нашому народові потрібний новий геній! Одначе це було б анахронізмом — вловити між очеретами „месію“. Я бажала б собі зачати, стати його матір'ю. Материнство — найвеличніше призначення жінки! В цьому її краса й окраса. Коли я пригадую культ матері у трипільців, мені хочеться найповніше уявити його. Обідатимемо, Михайлю, у нас, до Клавдії Петрівни заїдемо на прощання. Доки тобі від'їжджати, оглянемо у сусідів Храпалів садок, гарно зберігся, є дерева, саджені ще патріярхом цього козачого роду, дідом Храпалем. Він знався з нашим Шевченком і підтримав був перше видання „Кобзаря“, здійснене Смиренком. Про Смиренка славного, нашого помолога, скажу лише в

дужках, щоб не вертатись до полеміки знову. Запроваджені практично відкриття помологів Симиренків створили б у нас прекрасну революцію, вона чекає на свою епоху — коли збудеться ідея перетворення України на країну яблук! Заспокоївшись аж у Харкові, прибувши додому, не забудь Михайлю, привітати міцно Піщала Марка від мене й Максима Вернигори та спитати, як добре йому живеться в нових обставинах? І скажеш, гарно було, що він дав тобі мою адресу.

Полотно буде просихати — аж удруге приїде мистець. За дверима замкненими лишився пахіт олійних фарб, контраст свіжого повітря на коридорі вирізняв його сильніше, і Килина чулася, наче впоєна. На подовжній стіні коридорній висіли дві великі олійні копії в масивних, орнаментованих на алібастрі золочених рамах. Були без нотаток, ще не опрацьовані. Їх уважно розглядав Андрійко. Килина прочитала очима назву книги в його руках: „Популярна астрономія“.

— Фламарион? — спитала. — Любиш, хлопче, читати великі книжки?

— Люблю, — сказав Андрійко.

— І все розумієш, читаючи?

— Не все...

— Тоді чому любиш?

— Люблю, бо книжки цікаві...

Коли пристрасть минається чутливим людям, вони повторюються, ніби їм треба ступневости, щоб зійти до спокійного стану. Килина повторювалась:

— Я люблю Андрійка не з одного уболівання й радості за його повернений зір, але й за мудрість в його очах, — говорила Килина й нетерпеливила мистця. — Підстережи його очі з надхненням і поклади їх на полотні вічними фарбами в той мент, коли він над чимось дбає. Сказати б — щось робить, замало, а — творить, банально. Дбає — теж не те, що я хотіла б висловити до тями, одначе це слово передає сенс, у якому виявляє себе назовні, для сприймання, той внутрішній мент, коли в живої істоти діє мудрість.. Підстережи птаха, звіра... — як вони дбають над чимось, приглянься до їхніх очей — які вони мудрі й тому прекрасні!

Килина допускалася фамілярности в поводженні з Андрійком, якої він стерігся, як стерігся надмірної ласки мате-

риної, хлопець відступивсь від Килини, що хотіла обняти його за дебели плечі.

— Знову кудись утечеш?

— Плями реєструватиму сонячні: сьогодні я черговий в астрономічному гуртку.

— Що ви тепер робите за пляном? — хотіла ще на слово затримати Андрійка Килина.

— Юпітера змальовуватимемо, коли видимість буде достатня.

— Яким чином? Бога Юпітера? — здивувався гість-мистець.

— Юпітера-плянету.

— Яким чином?

— У них в гуртку є знаряддя, Михайлю, — втрутилась Килина, щоб допомогти мистцеві зрозуміти несподіванку.

— Звідки може бути? Дивно.

— Були в нас у керамічній школі ватажки аматорів астрономії, Антін Копитько, Самійло Балаба, вони відзначились спостереженнями в космічному просторі, зокрема, змалюванням планети Юпітера. На міжнародньому Конгресі аматорів-астрономів зайняли перше місце зібраними матеріалами про цю цікаву й таємничу планету-гіганта. Географічне Товариство, Відділ у Києві, заснований Галаганом, нагородив їх шестидюймовим рефлексором. Сталося це саме перед війною в чотирнадцятому році. Тоді був це дванадцятий по величині телескоп на всю російську імперію.

— Де ж вони тепер, провінційні таланти?..

— Обидва, Копитько й Балаба, вчаться в Астрономічному Інституті в Грузії, напередодні революції Копитько вже стажував при знаменитій астрофізичній обсерваторії на горі Канобілі, недалеко від Боржому, а Балаба поїхав до нього по громадянській війні.

— Дивно. Чи наш харківський астроном, професор Барабаш, знає про них щонебудь? Як же тепер? Ведуться спостереження за Юпітером?

— Дуже гарно ведуться, — відповів Андрійко. — Зібрані матеріали ми архівуємо, бо на Україні тепер немає установи, яка колектувала б таку вартість.

Надійшов Василь Дмитрович Омельченко, директор музею. Привітавшись з мистцем, спокійно спитав про копії кар-

тин на стіні, припускаючи, що гість розглядає їх:

— Що ви в них вчитуєте?

— Це копії з когось із раннього ренесансу, — пояснив мистець. — Артемісій Джентілессі опрацював сюжет Юдифи, може й Сандро Боттічеллі, — їхніх оригіналів не вдалось бачити. Характерно, що героїня після благочестивого вбивства, Юдифа, скидається на архангела.

— Цікава тут експресія обличчя, — заговорив Василь Дмитрович. — З нього читається вчинений подвиг, що присутній, наче втілений, в неї за плечима: мала відвагу красуня віддатися воєначальникові-ворогові, щоб убити його.

— А мені здається, більше тут звеличання самої Юдифи, аніж мети її благочестивого подвигу: це ікона. Мабуть обидві картини писані за мотивами апокрифів.

— Можна й так міркувати, — погоджувався Василь Дмитрович з Килиною, привертаючи увагу до другої копії. — Тут ось також композиція ікони — лише передній плян. Полотно виповнене профілем чоловічого торсу голого поруч жіночої постаті в одінні, і тим зрівноважується виразно виписане лице жінки, бо воно лишається бічною плямою по відношенню до центру групи, з обличчям старця; великі очі, мов дитячі, й наївні уста, що ссуть повну грудь молодій жінці — єдина тут експресія.

— У цьому обличчі я читаю велику пристрасть до життя, яке хочуть відібрати людині, — не змовчала Килина. — Маляр досягає мітичного трагізму. В'язниця значиться на полотні лише залізними ланцюгами, якими скуті ноги й руки засудженому. Але ми виразно читаємо увесь сюжет: приходючи на візити скараного голодною смертю батька, дочка годує його потаємно кожний раз молоком з власної груді, щоб він перебув приречені йому на вмирання дні і таким чином переживши свою смерть, зискав би собі помилування. На обох полотнах присутня тиранія — протест проти тиранії складається на глибокий сенс обох творів.

— В обох сюжетах цікавіше чисте надхнення...

— Благочестиве самообдурювання...

— Ви скептично дивитесь на світ, Килино.

— Я скептично дивлюсь на самообдурювання „чистого“ мистецтва, Михайло.

Копії привезені з хуторів кілька днів тому, були вони

панською власністю, пограбовані в маєтках за революції. Новому їх власникові імпонували масивні золочені рами, господиня хати не давала аж ніяк переконати себе, що то були не ікони. Вона примістила їх на божниці, світила лампаду й ставала на коліна перед ними, щоб показувати щирість свого переконання. А коли їй з'ясували значення обох малювань, то це тільки впевнило її більше, що ці малювання й можуть належати до святощів, бо на них страсти написані, а страсто-терпцями бували лише святі. Господаря не зворушувала екзальтовність його дружини, тамуючи люте обурення, він намагався виявити примирення в суперечці за картини, одначе не з метою віддати їх, а привласнити: „Ми теж нарід! — казав. — Якщо була революція для всіх, то чому б і в хаті селянина не бути тепер золоченій панській розкоші...

— Це була б теж експонативна річ — якби розпитати дядьків, а молоді наші етнографи записали б їхні розповіді, як виконавці забирали з хати адоптовані „ікони“. Кажуть, жінка на порозі лягала, щоб не дати винести картин, прокляла насильників! — говорив Василь Дмитрович, переходячи з мистцем до відділу побуту й культури панівних верств до-революційних. — За нашого часу відбуваються великі психологічні зрушення в народі, і прецікавим матеріалом для науки, зокрема для історії культури нашої, буде реєстр фактів, записи проявів цих зрушень. Збувається ламання й становлення категорій думання, почувань у нації. Чим цінні такі копії для нашого музею? Не номінальною вартістю. Це вже старий матеріал. Але ось пригода, що сталася з ними, мене цікавить. Я бачу в ній нове: люди стали чутливі на вселюдську кривду, доростають до узагальнення себе з народом, до поєднання особистої гідності з національною, відчувають революцію як визволення, пробудження себе...

— Чи ви не виповнюєте „білі місця“ в циклях експонатів імітаціями, де бракує вам оригіналів? — питав мистець, оглядаючи відділ, і губився в безконечній принагідності зібраного й експонованого матеріялу.

— То вже як розуміти, — сказав Василь Дмитрович, — увесь цей відділ є документом імітації й принагідності, що виповнює цілі століття в культурі нашої маєткової верстви: вольтерівські крісла, порцеляна рококо, шитво на оксамиті й шовкове в'язання — все це атрибути безпутнього життя й

культури пересічних дідичів на Україні за імперських часів. Перейманими з чужих країв речами вжитку вони на народній землі підносили себе щоб бути „вище“ народу. Багаті ми в нашому музеї унікаумами оригінальних експонатів народної культури з найдавніших часів.

— Яке давнє ваше місто? Чим воно славне? — нетерпеливився мистець.

— Назва міста говорить за його давність — у колядках дружинного циклу згадується „мирова земля“ в значенні краю мирного, не посілого степовими ордами: велась колонізація вільної землі, в одній колядці співається:

Ми тую землю коп'єм зорею,
Коп'єм зорею, пшениці насіємо...

У тій же колядці згадується й Миргород — місто на „мировій“, тобто, на вільній землі. В п'ятнадцятому столітті, про Миргород пишуть стародавні наші літописи.

Миргородський полк був діяльний в повстаннях проти польської й російської експансії. Повставав полк проти магната Вишневецького, володіння якого поширювались на Миргородщину, діяльно підтримав повстання гетьмана Остряниці, в армії Хмельницького полк перейшов усі переможні бої: Пилявецький, Зборівський, Берестецький, скажімо. На Ковалевщині у нас можна й тепер оглядати завали горен, в яких варили селітру на порох для війська Хмельницького. Миргородське козацтво ходило в похід з Виговським під Конотоп, відмовлялось підтримувати російську армію в поході на Крим, підтримувало гетьмана Мазепу. Багато козацтва миргородського полягло на каналських роботах при будові Петербургу. Матері в нашому місті й досі кленуть ворогів прокляттям — щоб його не минула каналія! Але це недавні епізоди. Метрика людського роду в нашій краї давня. Весняні води на Пслі вимили минулого року в піщаному березі кераміку ще з доби до винаходу ганчарного кола.

Василь Дмитрович показує мистцеві екземпляри опішнянської нахідки й дивує його вкрай. „Чудово збереглися, — каже. — П'ять ріжного розміру горшків. Давність їх визначається на тисячі років углиб кам'яної доби“.

— Орнаментовані? — придивлявся мистець до ліплених пальцями, збронзовілих від давности керамічних виробів.

— Без жодних окрас.

— А уламок черепа мамутового також місцевий?

— Фрагменти голови велетня передісторичної фавни викопали робітники, направляючи телефонну лінію біля залізничного мосту через Хорол. Хорол-річка початково протікала на багато верстов західніше, десь під кручами урочища Ісева. Мочарі там хоронять важливі таємниці. А грецька ваза оця — реставрована з натуральних, ідентичних уламків, знайдених у ґрунті. Уламки добре склались на фрагмент що дає вистачаюче уявлення про цілість. Ваза свідчить за зносини людей цього краю з грецькими колоніями в Причорномор'ї, а таке свідоцтво говорить не лише про наявність тут поселень у ті часи, але й про високий культурний рівень людських громад тих поселень.

— Що це дає хуторянам?

— Дає відчуття гордості.

— З чого? З національної обмеженості?

— Дає почуття гордості за свою багатовічність національну, за велич свого часу, — спокійно відповів Василь Дмитрович мистцеві. — Наш Сковорода казав — народ і нація зростає в просторі й часі. Мало посідати простір на землі, треба посісти час: вітальність народу закорінюється в часі також, таким чином пожитий народом край стає його батьківщиною!

Русяве лице Василя Дмитровича, воскові пригладжені вуса на тихих устах і тихо покладені вії, наче б у задумі, й завше мисляче чоло його — творили красу гарного його виду людського, того виду, коли він розмірковував, дбав мудро над чимось. Було йому понад п'ятдесят років, випростаною статурою, привабливим високим чолом він нагадував профіль монументу, що наподібнює образ людини заглибленого думання. Говорив Василь Дмитрович без експресії, без жестів, доводив мудро й завжди скоряв, а міркування його пригадувались завше з враженням про його зовнішній вид, як діяння глибоко пережите, що відновлюється потім з навіяння. Таким його образ і понесе у свідомості на все життя Андрійко, як пам'ять негинучу і про перший свій університет при музеї і про першого свого професора, Василя Дмитровича.

Мистець забував, що поспішає йти на мешкання, в до-

рогу збиратись, слухав і скорявся, а мимохіть його уява працювала над тим, з яким хистом він намалював би портрет цієї людини — кількома ударами золотої охри...

— Культура зростає з народу, всупереч народові творяться імітації культур.

— Це есерівська теорія, — обурився раптом мистець.

— Коли думаєте про Грушевського, то неслухно, — зауважив Василь Дмитрович. Грушевський творив свою концепцію як народній учений, а не партійний ідеолог. Говорити інакше — значить не мати аргументів.

Опоненти розмежувались. Вони простували за своїми думками, мов у далечінь, і ставили кроки пасивно по підлозі, як вони самі ставились. Зупинились опоненти перед стіною книг за параваном. Книг було так багато, наче гора обвалилась з ними.

Здивованому гостеві Килина пояснила, що це книги з маєткових бібліотек, виявлені досі по селянських дворах.

— Наш міський Відділ Освіти, власне його керуючий, Максим Вернигора, намагається урятувати багату окулістичну бібліотеку Сергія Миколасвича Герена. Ми шукаємо за книгами й по клунях і стайнях, боїмось, що якась частина книг уже пішла на цигарки. Маєтку його батька фон Герена, де бібліотека стаціонувала, також не минула „загальна хвиля революційного гніву“. — На останніх словах Килина посміхнуась двозначно.

— Хто, властиво, цей Герен був у вашій провінції, з німецьким „фон“ при прізвищі?

— Прадід його був покозачений німецький пройдисвіт-барон. Наймвсь до війська польської шляхти. Спокушений „романтикою степу“, пристав до Січі незадовго перед зруйнуванням її, подворянився, потрапивши в Катеринини фаворити за зраду Запоріжжю. Правнук прадіда поганого став українським інтелігентом. По-справжньому вони прозивались — фон Ерн. То наш нарід так натуралізував їх прізвище за законами своєї мови, вимовляючи Герен — послідовно й слушно! Фаворитів царських доста було по Україні, у нас — Ульферти, Лапи-Данилевські... Це дало тему Шевченкові, коли він писав у Миргороді „Великий льох“.

Тяжко означити по книгах обсяги зацікавлень усіх тих царських фаворитів, накинених нашому народові в пани, —

продовжував Василь Дмитрович, завертаючи розмову до теми, ніби й не зупиняючись перед стіною книг. — Враження таке, як би їх захоплювала тільки розкіш обкладинок, золотом тиснена дорога шкіра. У них книги могли бути жібачо прикрасою до пишних покоїв і не розкривались для читання. Трапляються примірники європейськими мовами, переважно французькою. Приходимо тут до цікавого співставлення: атрибут викриває свого суб'єкта — у катерининських фаворитів існувало щось подібне в дійсності, вони чепурились у пудрених перуках, а приймальні й кабінети прикрашували навіть і не книгами, а тільки дерев'яними макетами книг.

Перед стіною мистцеві думалось тяжче, приходило подратування, він починав сперечатись.

— Мені кажуть, я начиталась французів, — заговорила Килина, — безперечно я маю свої симпатії у виборі читання. Мій герой, Жюлен Сорель Стендалів, сказати б по-сучасному, справді з народу. Сила динамічного його характеру безпорівняльна, особистого успіху досягає здібностями, а не знатністю походження. Такі характери властиві були революційним верствам у європейських народів, наші маєтні землевласники-дідичи не були революційними. Вони були інертними, почувалися далекими від народу, поводитись з народом, як колоністи, жадаючи протекції від сильної імперіальної влади, що боронила б їх від народу. І Стендалів герой лишився невідкритий для них, хоч Стендала вони тримали по своїх бібліотеках.

Запалювалась пристрасть у Килини, як би вона уже йшла на стіну. Вона апелювала до Василя Дмитровича:

— Ось ми сперечаємось з Михайлом про мистецтво. Він обвинувачує мене за соціологізм у трактуванні прекрасного лише тому, що я обстоюю сенс в естетичних твореннях. Я відкидаю такі обвинувачення. Стояти за чисте чи безсенсове мистецтво — це значить боятися відповідальності, а я ненавиджу страх і боягузство! Коли у нашого народу йде боротьба (а так є і в народів у світі), то завше бувають люди, які бояться визначити себе в розподілі сил, вони утікають до безстороннього середовища. Зрештою стояти на безсторонності в мистецтві є також накиданням йому сенсу, лише — найгіршого, абсурдного. Безсенсове буває ніщо, а не мистецт-

во. Соціологи з старої Європи очевидно впадали в крайність, коли виводили джерело творення прекрасного з процесів праці — вони фетишизували труд. Може в них це було проявом прадавнього жибування на біблійний атавізм — ярмо в поті чола на людській душі. Людина творить з джерела вільного! Коли я юною страждала шуканням правди, я вчитувалась у Біблію. Потім те читання розчарувало мене. На душі моїй осідав якийсь тягар пониження людини. Хай за соціологами з природи людина тільки двоногий ссавець, але ж людину возвеличив Христос, надихнувши гідністю людською. До-Христові старозавітні отці виходили в своїх поглядах з рабовласницького світу, інтерпретуючи сутність Бога, вони лишили й по собі уявлення про приреченість людини — довічно терпіти в катівських труді. Труд — потреба, а не konieczність, — кажуть соціологи, але вони не вільні від рабського пережитку в мислях, якщо ставлять труд домінуючим в означенні сутності людського в людини. Григорій Сковорода істотніше розумів, наголошуючи на мудрості природної праці в людському бутті. Праця — це дбання, а не ярмо. Коли вона природня, вона стає окрасою людини, звідси струмує джерело прекрасного й краси, що стає основою мистецтва: творячи, як і дбаючи, людина возвеличує себе.

Василь Дмитрович погоджувався з Килиною лагідним і безмовним усміхом. Тема вичерпувалась.

— Поза народом у людства немає прекрасного, ні геніїв його, — докінчував тему Василь Дмитрович. — Взагалі людські генії не приходять у світ всупереч народові. Навіть Назарянин Ісус прийшов з народу й для того, щоб возвеличити людину саме з народу, трактовану до Нього правом і етикою, зрештою й естетикою, за раба. Велич Ісусова полягає в тому, що Він прийшов з народу й для народу святився своїм подвигом, повставши проти рабства межі людьми.

— Ви вагаєтесь, Михайлю, й губите спокій, конечний для творчого шукання, — зажартувала Килина. — Ви за мистецтво чисте, щоб бути остороць боротьби, ще кажуть — „безфункційне“ мистецтво. Але ж це суперечить самій істоті явища, дорогі мої всі чисті! — бо ж мистецтво само по собі є найвищою функцією, властивою людині. Ви не помічаєте того, що розкладаєте людину на її компоненти, і, скажімо, з творчого процесу робите якусь самочинну автономію, про-

тиставлену людському зміслові, людина ж моністична з природи. Розкладати її на елементи, це значить впадати в патологію: людські функції поза людиною неможливі, і самочинно чи автономно вони не діють. Тут зайшло непорозуміння з такою „чистотою“. Коли б ми були логічні й послідовно йшли в цьому напрямі, ми неминуче прийшли б до абсолютного нуля, до рівня, при якому зникає творчість, мистецтво деградує до примітиву, що межує з вульгарністю. Власне напрям всякого „чистого“ в мистецтві — це прямування до нуля: чим творення „чистіше“, тим порожніше...

Тираду кінчила Килина ласкою фамілярною до мистця і в голосі й інтонації сентенції і наостанку приязно взяла під руку його, настороженого й змовклого, й жартома проказала:

— Маєш нагоду, щоб я врятувала тебе, Михайлю, вивела б з безвихіддя. — Василь Дмитрович по сніданні вже, а ми натщесерце бунтуємось відрання. Ходімо та поснідаємо.

— Мистець неминуче хотів говорити, щоб не відходити з зав'язаним язиком, отак, ніби він уже остаточно переможений.

— Ти асистенткою в музеї? — спитав мистець Килину.

— Я тепер однорічна вчителька французької мови, учителькою з намови Максимової. Вернигора неодмінно бажає зробити з мене видатного педагога. Одначе мені не дається дидактика, учителя з мене не буде. Я так люблю дітей, що з ними сама стаю рівною їм, дитинною.

— Ви тут, по миргородах, ідеалізуєте минуле й не маєте ясности в поглядах на майбутнє, яке можливе тільки як абсолютна свобода.

— Взагалі наше майбутнє ще прокидається лише в наших почуваннях, воно в нас, як настрої у пісні, співаній про сподівання. Я дорогою проспівую тобі, Михайлю, поему про наше сподіване майбуття. Ходімо бо! Співаючи, розхвилююсь приємно, а ти заспокоюватимешся, байдужий, — відітхнула Килина на вулиці.

У місті процював театр, розміщений в Народньому Будинку, Клуб Революції перетворено на Клуб Професійних Спілок, Гоголівську Ганчарну Школу реорганізовано на Художньо-Керамічний Індустріяльний Інститут, колишня гімназія стала середньою школою професійної освіти. На

кутках міста замість церковноприхідських шкіл працювали добре укомплектовані народні школи початкового типу. А замість вищепочаткової школи працювало два комплекти старшого концентру Єдиної Трудової Семирічної Школи; відновлено Народню Бібліотеку, засновану ще письменником Анатолієм Свідницьким, що учителював за молодости в Миргороді, бібліотеку так і назвали його іменем.

Хвилювало Килина кожне зростання її наївного міста, яке досі й не було властиво містом, тільки значилось у реєстрі міст російської імперії, чести цієї маючи за такі атрибути, як етапна тюрма, податкове казначейство й участок поліційного пристава.

— Ми переінакшуємо те, що було досі, щоб від минулого поступалось дальше теперішнє, ліпше виглядатиме розвиток на майбуття. Тим часом наш ренесанс перебуває в стані виношуваної поеми в задумі, — співала Килина мистцеві до вух, який і не бажаючи слухав її.

Минули вулицю Свідницького, виходили на вулицю Нероновича. „Знаєш, Михайлю, — передихнула Килина, — цієї вулицею колись ходив Шевченко! Я божествлю навіть порох, що покрив його святі сліди на цій вулиці. Тоді вона звалась Сорочинською. Тарас Григорович бував у Харечок, любив відпочивати на горбі в сливнику. З понадпільських сіл переходили кріпаки, буваючи в церкві, на базарі, віталися з вулиці, бачивши поета. „Навіщо, Тарасе Григоровичу, шапку вішає високо на гіллі!“ — привітно питали. „Щоб панські свині не занесли!“ — жартував він гірко.

Прокти Великого Миргорода, що замінить старе гоголівське місто, „нарочито невелике при Хоролі-ріці“, виготовлялись і обговорювались в колах місцевої інтелігенції. Лікар Зубко плянував заснування лікувального комбінату на місцевих мінеральних водах. Бетонна споруда замінить насипну Ялову греблю, сила ріки дасть електроенергію й світло на зростання продуктивних сил народнього господарства, шлюзами підуть моторові баржі, на моря сягаючи.

О світло, енергія відстаней і часу! Наче тривожні сяння Зодіяка — була манлива Кйлині перспектива революції, що підносить нарід в мудрості й красі творячих, дбаючих умів і рук! Творяча революція — нейбільше людське мистецтво!

У Килини Вернигора Максим мав відважні руки на тво-

рення революційного майбуття. Килина пізнала його таким не відразу. Вона віддалася була за Романа Ноджу, повстанця, потім любила Піщала, не стрівши ніколи навч, любила, вірячи, що будучи повстанцем, він міг багато страждати, святившись подвигові, чого у Романа вона не стріла. Відчуття страждання й лучило її з незнаним особисто повітовим отаманом. Одначе реабілітований боротьбистами Піщаль згодом помалів Килині: у Харкові влаштувався він професором при катедрі історії в ІНО — Інституті народної Освіти, й лишився далеким знайомим. Килина кохала Вернигору, що встиг прожити трудне життя й не розчарувався. Кохала страждаючи. За нього, за себе, за нарід. Та коли б він відкрив її пристрасть до нього, признався б до згоди зійтися з нею в подружжі, вона налякалася б, тоді перед нею стала б стіна, йти було б нікуди... Вона не бажає стояти, прагне дійти сенсу свого страждання...

Давно вже проспівали горлиці в садах над Хоролом-рікою, Килина викупалась у плесі і в сонці між зеленими очеретами й проспівала мистецеві ще одну тираду: „Коли я входжу „матінкою“ в оцю воду й купаюся, я переживаю завше те саме щастя, бо мені здається, що моя прамати милується мною, підглядаючи з очерету. Хай це справді атавізм, але ж який прекрасний! Як невимовно наповняє мене тоді бажання зачати з любови, стати матір'ю, як я прагну виношувати немовля, плекати сина. Здається тільки в нашого народу образ краси жінки міг найти поєднання з мітом про богоматір. Богинею мати була в нас ще за трипільців. Уявлення такі міг витворити чистий здоровий народній геній. Душею ми елліни, а не латини. Нам властивий веселий хміль, а не надмогильна туга, нам чужа містика, властиве здорове почуття щастя-долі, тільки — не фатуму... Наш континент — сонячне середземномор'я, ми любимо радість воскресіння, народження й плекання немовляти, дозрівання жінки, мужніння юности. Чужий нам культ хресних терпінь та обрядової покори й гріховного самопониження...“

А сонце, сонце! Винісши день до зеніту, сонце розбилося на скалки. Було стільки сяяння, що сонце не пізнавалось у небі, значило себе на далеких зламаних гранях. У природи і в людей була велика пора дбаня, мов медобір! Пора дудніла нечутним відгомоном праці на полях, у горо-

дах, в садах, по дворах. Спека перед Маковія варилаь над землею, і птахи перелітали з роззявленими дзьобами, шукаючи захисної тіні.

З варом білого поту на камінних бровах Вернигора Максим вступив до музею як би на рятунок від спеки. З опалення сонячного він був бронзовий і довго стояв, наче несподіваний прихідько, підносив руки й прикладавсь до холодної мурованої стіни, щоб охолодитись. Прохолода в затінених деревами цегляних мурах була оздоровлююча, наче глибока вода, в віддаленій кімнаті відбились два кроки, хтось працював у тиші. Вернигора пізнав, що Килини немає в музеї, де вона є, тиші не буває там, не покликав подругу.

Як глибляться протиріччя! Об'єднання України в Союзі республік перетворюється в окупацію її тією ж російською імперією, від якої мала б вона визволитись в революції. Конфлікт доходить такого ступеня напруження, що Вернигорі здається, Земля зламає свою вісь і вийде з орбіти, станеться катастрофа. Він пережив щойно прощання з бойовим конем: коня повели вздовж гарячого, мов горнило, міста, по голій, гранітом мощеній каменці-дорозі. Прикро було, що не знав звичаю, як прощаються з бойовим конем. Як це сталося, що про таке прощання він ніколи не подумав? Сидить тепер відважний командир кінного батальйону в твердому вольтерівськiм кріслі перед малярським твором Олександра Мурашка, дивиться образ похорону кошового й переживає, наче смертельну рану, прощання з своїм стріляним-рубаним в боях огирем: козака несуть і коня ведуть! Наче відтяті пальці чує Вернигора в нерозпруженім кулаці мавзера, якого вже немає в нього — роззброюють нас! Роззброюють Україну!

На образі, свіжо покладенім олійними фарбами, похід іде та й іде, наче віки боротьби в Україні. Серед дня — мов у пiтьмі світять свічі в поході, як великі огненні стопви в жалобній ході січового товариства, засвічені на пам'ятну вічність по поляглому козакові-побратимові, свічі в поході підносяться понад плечі козацтва, в образі немає присутності смерти, є подих вічності. Десь Вернигора чув — так звучала дума про Морозенка. (Тоді хори в нас не співали цієї думи, як заспiвав згодом Нестiр Городовенко). Вчується Вернигорі дума — співали її в батальйоні його, готуючись

шурмувати Сиваш і безмежно вірячи, що їх перемога над бароном Врангелем ошчасливить світ.

Відкинувшись на спинку крісла, розстебнувши вишивану полуботківську сорочку, Вернигора, ніби дочувався спочинку, але спочинку — хібащо плечима, не серцем. Роззброєння потрясло його. По ходу українських відносин з Москвою можна було сподіватись цього. Вернигора терпить ганьбу, його сумління страждає від того, що прощання з конем випало прикре. Трапилось у них незграбно, коли коня забирали. Переступивши поріг з конюшні, випростуючись з-під одвірок, кінь розмахнувся гривною й підніс голову поглянувши на широкий світ. Його тяжко образили, осмикнули за поводи й збили з узятого кроку, передали начальникові міліції Дадонові.

Так не виводив Вернигора коня з стайні. Спіткнувшись, кінь міг би засіктись, гострими шипами підків зранити копити. В піснях злу фортуна провіщає, спіткнувшись, кінь. Директива губерніяльного ДПУ наказувала — усім бувшим кадровим ЧОН, ЧК, ББ — скласти зброю на руки уповноважених ДПУ; розпорядження стосувалось також особистої й одержаної в нагороду зброї усіх видів, стрільної й холодної. У Вернигори забрали іменну шаблю й мавзера-чорта. Нерозпружені пальці в стисненім кулаці чуються відтятими. Заледве встиг Вернигора спорядити коня на віддання, його скупали, розчистили копити, оглянули зарубцьовані вдосталь рани старі. У воротах сталося, наче справді в пісні: кінь заіржав на прощання.

Скільки дум та пісень виспівано про коня у нашого народу! Про коня-огиря, коня-сокола й орла, товариша-брата, про коня воїна й переможця. А пісні про прощання з конем немає, не пам'ятається Вернигої такої пісні. Може тому, що у народу за звичай не годилось було бойового коня лишати в пригоді, зрадити, чи продати.

На коні в нашого народу ввійшли в історію найвидат-

Примітка автора: Скорочення й аббревіатури тогочасні: ДПУ — державне політичне управління; ЧОН — частини особливого призначення (рос. — назначения, ЧК — чрезвычайна комісія, ББ — частини боротьби з бандитизмом (читай — з повстанцями). Усе це були військові формації, або політичні, слідчі й караючі органи.

ніші постаті, ліпші образи героїв народніх створені кінні: Юрій-Переможець, Ілля-Муромець, багатирі, дружинники, запорожці, козак-нетяга, козак-Мамай... На коні випереджали мрію, доганяли літа молодії, долю шукали, волю добували... Ганебне випало прощання з конем Вернигори! А він бажав би пережити його гарно, навіть інтимно, співати пісні.

І коли Вернигора дізнавав, яка сталася катастрофа, до якого нещастя веде вона, він вжахався. Щоб не мучитись, Вернигора повертається мислями до твору Мурашка. Картину він бачить уперше, а бачиться йому так, ніби ніколи й не сходила з-перед очей. Він не помічає свіжих фарб на полотні, що пахнуть невивіреною олією, його й пахіт цей хвилиноє.

— Це тільки копія з карткової репродукції, літографованої в Ляйпцігу, пояснює мовчазно присутній Василь Дмитрович.

— Якого майстра?

— Нашого, молодого Чоломбитька. Цікаво схоплена перспектива. Дивлячись образний твір, ми не знаємо почувань, які накликали втілення твору на полотні, творчі почування не репродукуються. Хлопець не просто скопіював, він творив за зразком. У нього немає розвиненої майстерності й досягти ідентичности первотвору він не міг, до того ж була йому для наслідування лише репродукція. Усе на його копії від оригіналу: рисунок, плястика, ритм кольорів і події, композиція пірамідальна, що наслідує баштові конструкції козацького бароко в поезії, музиці, архітектурі. Труна. Кінь. Похід. Вивершує композиційну башту прапор кольору звітрілої крови, не чорний, не червоний, а крови, що на ранах запеклася. Творча єдність усієї сутности задуму: смерть — життя. Переходить похід темним глибоким лугом запорізьким, великим простором, розгорненою лавою, бічні фони широко розгорнулись в перспективу, наче далеку облогу боїв, що не минулись. У молодого наслідувача Мурашка перспектива така, ніби похід триватиме, не кінчаючись, і маніфестує він не жалобу, а потугу, увінчану прапором, щойно винесеним з боїв. Безперечно цей сенс перспективи походить з пристрасти хлопцевої. Цікаво знати; несподівано, чи усвідомлено сталось?

— І давно Микола малює?

— Це перша його проба. Випадково трапилось — засперечався з товариством, що намалює не гірше, як на картці репродуковано, замкнувся в батьковій кузні звечора й до ранку кінчив малювати.

Вернигора бачить також і по-своєму образ: облога тратиться з боків, але на чоловім овиді, далеко попереду за видимим пляном, вона залягає ще важчою навалою, щоб заступити муром всяке просування в перспективі. Скарга України до Комінтерну відкладена, там тепер засідає дяківська асамблея старого московського приказу з давнім хамством, що затримало розвиток України на сотні років. Мов відтяти пальці — Вернигора чує загальне прийдешнє безсилля свого покоління, проти бруталного натиску нового держиморди. „Одначе, ми здобули час, — міркує він. — Доки революція в Росії остаточно виродиться, наш час закоріниться, і ніщо не зітре його діяння з нашої доби!“

Довго ще надбаний час, зійшовши до потенції, буде потужним в нашій історії, Вернигора бачить ходу й таких, як сам, сотень і тисяч в колоні, яка йтиме зримим походом у перспективу найважчої облоги, — мов засвічені свічі, білими камінними лавами, бачить і свій племінь у колонній ході.

Якої потужної свідомости треба, щоб проглянути тьму, що гряде? Тоді дяківська інертність у народу, помножена трагедією нації — інертність, як болото без берегів, розіллється, і в болоті не буде жодного опертя жодному порухові, лишиться в'язнути по горло й душитись. І Вернигора хвастається за думку, як за відгук на власні міркування: „Якщо нас знищить Росія, то й через болото загальної змори ми перейдемо незгаслим пломенем в історію революційного відродження України і її народу“.

Василь Дмитрович розмірковує до Вернигориної теми: сила в народу не існує самочинна, це потенція, яку завше розв'язують обставини в нову чинність.

— Що ж тоді творить ті обставини, що розв'язують потенцію в чинність? — Сам Вернигора й відповідає на своє питання. — Воля розв'язує, якщо вона усвідомлена! Отже ми не пошкодуємо принести в жертву найбільший наш відчай, щоб усвідомлення було найпотужніше!

Вернигора почуває, що висловився остаточно, довго мовчить, він не слухає Василя Дмитровича, що також закінчує:

— Інертність народу — ще не смерть, це теж сила, утривалення, що зв'яже зусилля ворога. Вона, як озимі засіви, скажімо, що зазеленіють під час першого золотого дощу...

— Але ж недорід у неї той самий! Ніяке пасивне сподівання золотого дощу не запліднить ледачу землю. Над землею треба неба на врожай, а болото не відбиває неба!

Уже спадала курява гаряча на вулицях міста, холодніючи пахла стернею. Віддалені кутки зажили відгуками, наче далекими піснями. По обр'ях за містом рипіли з снопами важкі припізнілі вози. Засвічувались на зійшлу зорю вечірню медові груші, яблука по садах. Проти ночі Маковія чудова погода заходила на полювання, видна, лунка, Вернигора поїхав на самокаті качок стріляти в лузі коло Білого хутора, під Святою горою.

До музею сходились гуртківці, аматори астрономії, працювати на всю ніч. Наче до порту на корабель, простими стежками приходили хлопці й дівчата працювати в краєзнавчому гуртку. Поєднає їх спільний труд, у зоряну ніч корабель їхній ляже курсом на сузір'я Персея, де почнеться пречудове видиво золотого дощу падаючих зірок.

Андрійко надійшов з Улянкою впарі. Стрілись вони в міській бібліотеці, всю дорогу йшли, почувуючись, ніби за руку провадили одне другого. На фіртці Андрійко перепустив Улянку першою, відстаючи, щоб відстань між ними була очевидною. Ярема Гарбуз прийшов сам, Рая Смоликівська спізнювалась, він поздоровався зі всіма заодно коротким здоровленням, виказавши гордість, що заранні прокидалась у нього. Микола Чоломбитько продеклямував строфу з власного віршування до Василя Лазаревої й спростував мент зніяковіття в товаристві з Яреминої гордості. Василина не часто приходив влітку до краєзнавчого гуртка, зраділі подруги захопили її в простягнені руки й захистили від Миколиної „напасти“. Чубатий високий Покутній Лука вітався на віддалі піснюю, фіртка таємничо відчинилась перед ним, ходив він літом босий і ніколи не спотикався.

Цього вечора відвідувачам музею показували на екрані-стіні „туманні картини“ про будову всесвіту. Діапозитиви пояснював Василь Дмитрович, асистувала йому Килина. Оглядаючись, вона дивилась на скупчення освітлених лиць

молоді міської (батьки з упередження не ходили на виклади до музею), видиво захоплювало її чудовим враженням перспективи — ніби простування людського в майбуття, і вона віддавалась мріяню за нарід. Страдні бувають періоди в народній історії, народ в істоті своїй не страждає безперестану: у людей прислів'я говорить — живий живе гадає. Народ живе живим і в лихолітні часи, молодь завжди молода. Страждання поневоленням — не конче загальний пасивізм у народу, і жертвування за нарід у активної меншости ніколи не лишалось пропащою силою. Килині все виразніше з'ясовувалась тема людського страждання.

Гуртківці працювали в астрономічній обсерваторії. Коначна ротонда з телескопом-рафлєктором під рухомим дахом, пофарбована зелено, стояла серед двору побіч музею. Лука запропонував поділитись на секції для праці. „Ми з Миколою йдемо на Юпітера! — заступив він плечима двері обсерваторії. — Замкнемось, мов у кузні, малювати, доки гордий божище поступиться перед нами й зійде з поля видимости“. До них приєднався Ярема, відказуючи товариству, що він математик і любить точні завдання, а зорепад хай реєструють ті, що любляться в крилатих враженнях. Рая пристала до секції зорепаду, в якій Андрійко розподілив кожному свої функції: керуватиме спостереженням він, у дівчат ясніші очі, бачивши гостріше, вони по парі ляжуть горілиць на помості-платформі й паралельно на два макети вестимуть записи падаючих зірок, чергуючись пара з парою кожні п'ять хвилин. Улянка обрала собі до пари Василю, Рая — Горшину Плужникову. Надія Безденежного й Катерина Варламенкова заступатимуть дівчат на платформі при потребі. Диктуватиме чергування пар: ліва, права, Грицько Свистьолів з годинником у руках.

На контурній карті небес Андрійко визначив локалізацію серпневого зорепаду. На макетах ще поставить дату й час реєстрації зорепаду, запише метеорологічні умови: загальну видимість, видимість в сузір'ї Персея, де зорепад зосереджується, прозорість повітря, напрям і силу вітру — бевітряність цієї ночі.

Сузір'я Персея на своїм прямуванні випростувалось в зеніті. Видимість була велика, падання зірок зачиналось відразу й обіщало бути інтенсивним в апогеї. Стояло небо й

летіла Земля. На подвір'я музею, наче на палубу корабля, обляглу нічною глибінню клалась площина осяяна зоряним небом, за її бортами, як глибокі води проносились темін та сплески, відгомін тиші по далеких і близьких садах неслись аж до вигнутих по видноколі горизонтів на полях.

Упорали доста юні адепти науки зорепаду цієї ночі. Андрійко пішов сховати до шафи в коридорі музею заповнені макети: аркуші паперу з фрагментом карти неба в сузір'ї Персея. Поміж зірками-орієнтирами значено рисами подовженість і лінію падання кожної „зірки“, риса номерувалась. Під її числом, в окремій шкалі, марковано записом яскравість і колір та інтенсивність падання.

Улянка зійшла з плятформи — води напиться, сказала, бо з напруженої уваги сохне в горлі. Було по півночі. Місто спало. Спав сад довкола музею й за річкою. Високо в темніючим на передсвітанні небі крикнула невидима чайка.

— Вона залетіла сюди, взявши широке коло, звідси вертатиме на Дніпрові пороги: далеко літають розпаровані чайки пізньої ночі, — проказав Андрійко, тямляч від Вернигори, ще в пастухах будучи, передання про чайку, що літає навертом на коротше крило й неминуче вертає до свого берега.

— Чайки літають пряміше, коли попаровані, Андрійку! — відказала Улянка, остерігаючись власного голосу в тиші. Одинокі збиваються з шляху.

Андрійко притьмом відчув досі недізнавану близькість до дівчини, взяв Улянку за руку. Так він і дізнав, що обраницю свою веде. Юнак полюбив видимо свою мрію, втих на півслові. Улянка повідала йому свою правду про те, що птахів єднає здруженість в перелетах до мети, тоді вони не хиблять на своєму шляху й завше досягають жаданного вирію. У здружених птахів не губиться мета, а до ясної мети й чайки знають літати.

Улянка стала Андрійкові цього вечора найближчою за всіх людей на світі. Дівчина з приємністю сприймала його хвилювання. Щоб не сполохати щастя, поволеньки звільнила затриману хлопцем руку й поклавши долоню на серце побігла до дівчат, щоб хлопцеві заспокоївся, щоб упіймане щастя понести з собою назавжди.

В ротонді-обсерваторії погас вогник: Юпітер остаточно

стушувався, зійшов з кута бачення, замальовування плянети стало неможливим.

— Добре кінчили ми! — заговорив відразу до всіх Лука. — З багатющими наслідками, зібрали найбільшу за весь час серію замалювань! Саме пора мені поспішити додому.

— Звідки в тебе повелася така точність на час? — спинив Луку Ярема.

— Ти, може, недочуваєш, а я чую свого півня з Кута. Уже третій спів його прокликав. Пам'ятайте, друзі, що це вже сьогодні у нас, збиралися ми вчора, і день Маковія нині. Цієї ночі гайдамаки ножі святили на ворога. Тому й випала нам ніч на видимість і служ виняткова, такі всі ночі проти Маковія бувають. Від поклику мого півня по болотах усі чорти пішли сторч головою у твань, на жодному містку мене не стріне ніяка відьма, і я піду безпечно додому! Незабаром бо зазоріє на світання, моя мати проснеться й прийде до постелі на сіні в клуні питати мене: „Луко, спиш? Дома ночував сю ніч?“

— Пречудовий півень водиться на світі, — спробував іронізувати Ярема.

— Дід виплекав, — мовив товариству Лука, — назвав поріддя гонтиними півнями. Каже, що такі півні неодмінно співали Гонті в Умані. Уявляєте, друзі, розкішних і гордих птахів з полум'яним оперенням і трубним голосом — якби розвести їх повсюдно у нас, яке вони гайдамацьке світання проспівали б по всій Україні?!

По апогеї зорепад жутко пішов на вигасання, лет скупченої космічної маси виходив зі сфери бачення. Гуртківці натомлені враженнями розходились додому. Андрійко бажав на трохи побути з Улянкою. Вона чекала цього, осторонившись від подруг, не пішла з ними, і вони розуміючи дівчину, не кликали її з собою. Посідавши в парі на ганку від подвір'я, видом на ріку, юні милували зором золоте семизір'я. Великий Віз хилився в'їям за садки. Юні закохувались, в парі сидівши. Вони притискалися плечем до плеча й слухали, як переливалась їх кров між ними з таким шумом, як у ринвах вода в зливу ллється. Вони навіть не цілувались, одначе їхні лиця й уста обсідали палкі метелики пречистого цілування, і юні обоє внутрішньо усміхались своєму щастю, що, здавалось, летіло до них на зоряних висотах з таким го-

ном, як летить космічний простір. Улянка тихо веде мову:
— Так і будуть відкриті шляхи на планети, Андрійку,
у народів стануть космічні знаки державними гербами. Я
бажала б нашій Україні за герб мати золоте семизір'я, що
ніколи не сходить з небес українського обширу — Золотий
Великий Віз...

ЛЕГЕНДА

У білій і сухій, натопленій хаті, освітленій каганцем-бликанчиком Лука дізнавав позастолітню тишу; безперечно, його кмітлива увага примічає кожну відтінь давнешньої відстані на всіх речах, на розташуванні їх, на відношенні людей і знаряддя та начиння вжитку. Хлопець ще в постелі нагуляна сила повнить м'язи, він потягається й відчуває, що росте.

Час тим і значиться між людьми, що молоді виростають. То тільки здається, що час упливає — коли марнується його. Плідний час, продуктивний, утривалюється, просто триває, як зоря в небі, як на землі буття, що плодоносить людом, як би рослинністю.

Другий тиждень Лука на хуторі, гостює в Корицьких, пильно провадить етнографічні записи. Встає рано, лягає спати пізно, щоб ніщо не уникнуло його уваги. Сьогодні Теплового Олексія, у хуторян це не свято, лише празничок. День багатий прикметами й повір'ями. Лука не спить, прокинувся, коли Явдоня й тітка сіли прясти вдосвіта.

За гребенем з сріблястою плоскінною мичкою тітки не видно, біліє рукав її. У Явдоні освітлене плече й стегно, вона безупину жене колесо прядки, дбає на віно дівоче. Надхненно погойдуюється в ритмі, що біжить, як нитка в юрок на цівку, рукав матері, мов крило мається за нею, заледве встигаючи триматись у спільному ритмі.

По третій півнях устав дядько. Умившись з кухля над кадовбом біля порога, тричі перехрестився, іменем Господа благословляючи день, що приходить. Навідавшись надвір Корицький почав будити хлопців.

— Вставайте, Лука он не спить. Пора! Байбак уже свиснув. День теперішній подовшав і люди висипляються раніше.

В степах Ураїни байбак свисне на Явдохи, перевернеть-

ся на другий бік, щоб не проспати появи весни. На Стрітення весна спіткає зиму. У дівчат зарожевіють лица, тіні приберуть більшої відсині, снігові випадання стануть спінені, мов лебеді білі, і туга за перелетними птахами забренить у повітрі.

Хлопців у Корицького п'ять шоста донька, після найстаршого сина, Михайла. Михайло вже друге літо косар, а Явдоня в'язальниця за ним. І спить Михайло другу зиму окремо, славши постіль подовж лави з приставленим ослоном. М'ясницями парубок ходить по хутірських досвітках, переночовує в нареченої. Стелячи окремо постіл, він нікого не турбував, приходивши пізно додому.

Дядько з тіткою спали на полу повз піч на великих подовжніх подушках, за ними спали хлопці, від найменшого почавши, покотом через піл: Сергійко, Яшко, Олексій, Грицько — подушки слали їм тільки в голови, в боки були виношені дідівські коці, вовнянського виробу, та ліжники; Явдоня спала за хлопцями повз стіну, ногами на лаву, до Михайлових ніг. Постіль її була пишна, як і материна, подушка подовжня застилана біло. І шанована була її постіль, як і материна, бо Явдоня ставала дівкою.

— Гречку посіємо цього року під садком, погода каже, що будуть пізні приморозки: у затишку гречка вистоїть, рання, і бджоли виносити на цвіт буде ближче...

Розмовляючи з дружиною, Корицький для діла стругав зубки на граблі коло припічка, запахло міцним дубом моложавим.

— Що ж там надворі? — спитала його дружина.

— Тихо як у дзвоні. Снігу мабуть удосвіта докинуло, аж немов цвітуть садки.

— Господи! — ще снігу!..

На прикметах погоди Корицька не зналась більше за свого чоловіка, довірялась йому в передбаченнях. Вона сподівалась полегшання зими по Теплому Олексію й тужила за потеплінням. Чула вже поклик єднання до мужа, з яким живе в подружжі вік свій жіночий, родить і плакає сім'ю, поклик її прокидався з заледве дізнаваною весною, але вже явленою в почуваннях.

Тим і різниться день Теплового Олексія від будня, що великої роботи не роблять цього дня. У південних степах ви-

носять бджоли з омшаників, на межі лісів і степу, в краї стародавньої Сіверщини ще лежать глибокі сніги, до бджіл навідується, щоб доглянути пробудження їх. Корицький сьогодні навідає бджоли і негаразд передчуває: до бджіл треба йти з святим спокоєм, а спокій тратиться йому, як куца нитка, що все виприсає зі ствердлх пучок. Чуть-світ має послати Михайла конем до Нодж — одвезти „на-пай“, і як воно буде? — бентежиться.

Позначилось сірпті надворі. Корицька відставила прядку. Підтикавшись до роботи коло печі, заходилась розпалювати в печі, готувати снідання, поставила окріп на затірку. Грицько не міг узуті лівого чобота, ступав, наче стриножений по хаті, набиваючи чобіт на ногу підбором до долівки.

— Онуча загорнулась, парубче! Перемотай, бо чобіт розіб'єш силою.

Не що й сталося, затиснуло в перехваті ногу хлопцеві, а крапля падає на душу Корицькому, ніби дотик холодного пальця. Щоб діткнуте місце зігрілось, розтануло, Корицький розмірковує. Хлопці вмивались по черзі, за старшим менший. Добрі чоботи на дітях — це гордість господарева. Халяви тримали свіже личко, годитимуться ще раз пришити пришиви.

Чобіт Корицький сам не шив, він гарбар і кушнір, чинить хутра й смушки, шие кожухи й шапки. Своім ремеслом відробляє шевців. Увайшов Михайло з надвору, навідався був до кобили. Вона погуляла в лузі, її часу ніхто не знав, прикмети показували що жеребитиметься рано. Така можливість радувала Корицьких, бо ранні лопата виростають на добрих коней. Хлопці вийшли гуртом поратись до корів, до овець, відкидати сніг на стежках. Михайло стояв з шапкою в руках, доки хата стихла по хлопцях, довго дивився на батька, аж той здавив бровою, і парубок зник надвір — не барися ж! — почув за собою.

У Лещенковому хуторі допізна світилось і валували собаки, — промовила Корицька до мужа.

— Може трусили самогон.

— Тепер, у піст? Іншого треба стеретися.

— Чому дивуєшся, жінко! Люди попили, що мали, за м'ясниці та масляну. Мудрі господарі наварюють к Великодню та на косовицю, горілка не кисне!

У Корицьких був свій самогонний апарат, з сухопарним кубом. Тримали його в старому погребі, за клуною під вишником. Надійний схов навіть зблизька не пізнавався, в зимі його заносило снігом, а в літі тримали на ляді купу сухого хмизу.

Варив Корицький багату горілку. На житнім солоді, двічі перегонив сухим паром, і горілка вдавалась завжди міцна, ліпша за чудові шотландські віскі.

— Потрусять хай свого батька за петельки! — сказав Корицький. — Люди розумні тепер на хуторах. Чого б, скажи, владі лізти до людей!?

— То вона вже є така влада, якої діждались...

Для власного вдоволення Корицький подумав: „За революцію люди на хуторах навчилися варити таки добрячу горілку!“ А дружині виклав свій погляд на владу, що запанувала над хуторами:

— Нам би хіба соли треба купувати. А так — ми самі на себе робимо, то й жили б самі собою найліпше, хай би нас і руками не доторкалась усяка влада, а ще така, як ця, що настала.

Світання надворі задніло.

Явдоня допряла починок. Струснувши кістрицю з пелени, перенесла каганець на стіл, щоб прибрати в хаті. Випросталась, засидівшись на днищі при прядці, потягнулась, приємно відчуваючи, що виростає. Дівчині було хітно потягатись, але вона оглянулась на матір, чи не бачить, бо соромно ніжитись собою при сторонніх. Засніжене вікно застільне не відбивало її, як дзеркало, та й без дзеркала дівчина дізнавала себе молодою-гарною. Була в однісінькій білій сорочці, підперезаній, щоб п'ят не сягала. Лягну тенетку носила Явдоня в будень, сівке зіпране полотно лагідно клалось по тілу й обтульно віддавало дівочі форми. Елліни уміли достоменно зображувати красу дівочої молодости, наслідуючи в мармурі прозорий шовк і плястику вродливого тіла.

Пречистою Явдоня була не лише тілесно, але й душевно. Вона ще соромилась інтимности, хоча й хітно було дівчині зазнавати милих почувань. На щодень у піст носила Явдоня не більше трьох разків малих доброго намиста. Природній корал скращував лице наподібненням до уст у кольорі. На досвітках співалася про намисто пісня:

Як надіну я сережки ще й добре намисто
Та й піду я танцювати у тому намисті;
Сватай мене, козаченьку, а хоч відчепися,
Бо як мені у батенька — то ліпше втопиться...

Козак був десь уявний: у пісні, кладений фарбами на малюнку, на полотні вишиваний шовком усіх кольорів. Нагадавши пісню, Явдоня зажила присутністю козака потаємно від матері.

Поспішаючи прибирати в хаті, дівчина переперізувалась, ухиляючись від уявного парубка, що тулився лицем до її вуха, витрушувала мерщій на тілі поза пазухою кістрицю й спішила запнутись дергою, щоб не ходити „телечкою“, бо в одній сорочці ходят дівчатка, до яких козак не горнеться. Перше — складала подушки, постіль — окраса в господі, їх складають дівчата високо й пишно.

Розсвітання було сіре в хаті, крізь посинілі шибви пробиваючись. Надворі розсвітання було голубим. Голубі були сніги в тінях, силвети садів хутірських по обрії, голубе безхмарне небо з вигасаючими зорями. Голубий стояв ранковий приморозок. Лука зайшов на край дворища, сніг відкидаючи по стежці за клуню до попелища. Відбігав він на всяку відстань, і звідусіль була та сама, мінлива й прозора перлямутрово звучна краса раннього березневого розсвітання. У полі віддаль переходила в простір, за обрій, зависала в глибінь, і Луці здавалось, що там можна перехилитись через пруг і заглянути, скажімо, до Марса. Пахло свіжим снігом, пахли вишневі садки. Сприймавши вигрівання на сонці вдень, вишні віддавали холодно-молочний пахит зачатих бруньок. Лука дихав дочуваним пахотом весни й біг чимдуж до хлопців, бажаючи сповістити про пережите дійство розсвітання.

Хлопці стояли на озері, прокидавши стежку до ополонки з вершею, поставленою вчора на в'юнів, дивились, як сходять сонце.

— Гарно в нас на хуторі? — спитав Грицько.

Розмова про красу не відбулася, бо покликали снідять; хоча розмовники могли б розвинути тему преістотно, будучи вродженими відчувати прекрасне.

Перед сніданням у хаті стало тісно. За плечима не вид-

но вікон. Усі зійшлися водночас, хотіли їсти й чекали стоячи.

— Ставте столик і гетьте з-під рогача, затірка вже вкипіла! — гукнула заклопотана мати. — Їстимете ось, бо вже мені стелю підняли на собі, так стоїте здорові всі.

Явдоня поставила на столик велику в квітах полив'яну миску, поклала ложки різані грушеві й кленові. Мати зручно вхопила солом'яними віхтями кип'ячий горщик, півзолійник, і з одного поруху насипала повну миску пшеничної пахучої затірки. Хватати так відерний, горщик вона не велить Явдоні. Двигаючи перед себе вагу непорочна дівчина може надвередитись і матері плідної з неї не буде.

— Як воно надворі? — спитав батько, коли хлопці втяглися до їжі.

— Сонце сходить добре лівіше могили, — сказав Грицько, почуваячись старшим з-поміж братів, бо Михайла не було не те, що при столі, ба і в хаті. Батько за Михайла не згадує, але думає — час такий, доки сіріє надворі, він благополучно доїхав до Нодж.

— За тиждень-два сніги позерніють, підтечуть водою. Доки дороги не розбиті, з'їздимо олії забити. Мабуть — у город поїдемо й Луку відвеземо додому, — як би до ради з сім'єю всією, говорив Корицький до дружини. — Сьогодні празничок, а завтра й вирушимо.

Так усе було умірковане на хуторі, так усе трималося власного припону! Луці другий тиждень минав одним враженням, наче світанок сьогодні. Хлопець дізнавав — як він виростає! Досі не міг бачити того, що тепер розуміє, хоча відмалечку бував на хуторі в Корицьких багато разів щороку. Лука почував, що вернеться додому — ніби з подорожі до краю, який існує хібащо в легенді.

Після затірки їли печену в лупинах картоплю, вона гарно обиралась, розпарена, так її й хватали з парою, впиваячись смаком. Лука записав від тітки, що гарно може спектись картопля тільки в дранку — неполив'янім тріснутому горщику, бо він дихає. Насипали в дранок картоплю дрібнішу, перемиту, накривали житнім солом'яним віхтем, зволоженим, обертали догори дном і засували в жар. Картопля пеклась у власному дусі. Цілий, нетріснутий горщик не годиться на таке печення, в ньому картопля задхнеться, зайде димом і буде гірка.

Побіля стінок у гошку картопля присмажується, Явдо-ня кілька разів виймала горщик з печі та перетрушувала, щоб найбільше було хлопцям присмаженої. До картоплі їли огірки солоні, накришені в миску з цибулею, перемішані з квашеною капустою й помащені сім'яною олією. Сім'яну олію любили більше соняшникової, вона пахне, має колір, гостріше смакує. Соняшникову олію Корицька вживає для печення багато. Окремо на столику були в мисці червоні квашені баклажани. Наостанку їли квашені яблука винові, різкі, аж зуби відбирали, вони були з однієї яблуні, ранет Смиренка. Називали яблуню дідовою, бо садив її покій-ний Корицький-Піщаль.

На піст були в Корицьких квашені кавуни. Квасили не-долежні, третього в'язу, дрібніші й рожевої стиглості. Ве-ликі й стиглі кавуни не вдавались у квашенні, вимокали й по-рожніли. Укладали на квашення кавуни до великої, мов ку-фа, діжки. Найкращі кавуни вдавались засипані піском пе-ремитим, заливані вареним росолом. Пісок на кавуни Ко-рицькі привозили від Псла. Так кладуть яблука в піспу: верствами. Піспу варили з пшеничних висівок, давали їй прохолонуті й заливали цілу діжку відразу. Годились у піспу ранні соковиті сорти. Подавали яблука з пісти зва-ним госям: сватам, кумам, молодим на весіллі, бо в роду урочистість відзначали розкішною щедрою.

Корицькі любили розкіш у достатках. Шанувалися в розкоші, як у честі великій. Соливши огірки на зиму, пере-кладали їх однолітками та листом з дуба й з вишень, з чор-ної смородини, ріжно було. Огірки вдавались тверді й яскра-ві, наче свіжі, й ніколи не відгнали сирістю з погребя. У капусту клали яблук, і вона була добра, мов вино.

Наготовляли Корицькі багато сушини на зиму, слив гнічених і запіканих, чорнослив, терну. Сушили низаних на нитку абрикос, відбираних яблук. Настоювали на сонці наливки з вишень і черешень, зі слив. З меду варили медок!

У записах Лука відзначив, що хуторяни не торгують родинним добром, у них готовлене воно на щедрість до сто-лу при всякому случаї: на хрестини, весілля, поминки, на храмове свято й річні свята. У гідного роду трималась не-вивідно паляниця в хаті, горілка чужому чоловікові, коли трапиться на ночівлю. Свіже рядно, пране, постіль заслать

на соломі було.

Спродували хуторяни сирове дбання: збіжжя, городину, вивідки качок, гусей, вилучених овець і підсвинків. Восени їли багато м'яса на хуторах, бо різали ярчуків на хутра ялівок та бичків на чоботи. Надвиш м'яса Корицькі збували родичам та сусідам близьким, даючи на віддання.

У піст їли пісне. Кожний піст мав звичай на їжу й принаду в Корицьких. У Петрівку була зелена цибуля, місячна редька вдосталь: червона, рожева, біла й синя; доїдали перезимований мед. Перед Івана наставали черешні, потім вишні, зачинались огірки зелені. На косовицю сіна Корицький привозив з базару діжечку оселедців івасів або керченських, різаних під шийку. У Спасівку розкошували садовиною, кавунами, свіжим медом. В осінню Пилипівку довго доїдали укладені в полові кавуни, з гарбуза варили кашу молочну солодку на пшоні. Крайний гарбуз пекли в дранку, як картоплю, пекли цілими половинками на черені в печі, мов хліб.

На Великий Пість надбана була зимова редька, біла й чорна, міцна, мов хрін. Чорну редьку називали костоправом, вона помагала від болю в костях з ревматизму, лікувала гризь. На здоровлення сили й совісти їли хрін третій, приготовлений з буряковим квасом, давали до пісного борщу червоного стрюка-прецю, пекучого, мов полум'я. Корицький так і казав — безсовісна людина не зносить хрону або стрюка, погані очі плачуть на хрін.

По м'ясницях і масляній з м'ясами та маслами-сирами, першого дня посту, в Жилавий Понеділок, вносили до хати свіжини й квашенини городньої. Батько обирав корінець хрону й кидав до води в діжечці, конче дубовій, так воду й пили, чищену хроном, увесь піст, щоб не хворіти весною. В печі цього дня не топили, живились невареним. У маленькій барокковій церкві козацькій у Полив'яного хуторі бив постовий дзвін, тоді й сідали їсти.

Як би заповіт родові переказуючи на сповнення, говорив при цій нагоді урочній Корицький, що на все буває пора. Так і на їжу. Добробут і посилається на здоров'я людям, а не на пересичення. Великий Піст — найбільша пора здоровлення! Не з одного тіла здоровими живуть люди, а й з совісти здорової та чесного терпіння! У терплячої людини

совість чиста, кріпке серце, такі люди сплять міцно й живуть довго, спокійно вмирають.

„Багато в світі країн далеких і народів, що живуть у горах, по преріях та поліссях. У кожного народу свої достатки на розкіш і міра терпінь. На козацьких хуторах своєзвичасне терпіння й своє ставлення до достатку та розкоші...“ — записав Лука про піст у Корицьких.

У Великий Піст Корицькі варили борщ з просоленими сушеними карасями з власного озера. По Теплому Олексію зачинались свіжі в'юни. Вони приходили з баговищ, де зимували, на віддушину до ополонки. Доброго року напливало їх стільки, що граблями можна луло гребти з ополонки. Потім на в'юнів ставили вершу. Почищені й без головок, вони достоювали з кригою в росолі до Великодньої Суботи свіжі. Коли озеро скресало, в'юни не ловились.

Кожний господар на хуторі живе гідним достойним життям. У господаря багато цілорічних турбот, спокою великого треба, щоб порядкувати ними. По Радві пішли на двори миші з поля — можлива, отже, повідь, весна буде нагальна, для бджіл — болоча, і Корицький бентежно переживає годину, коли піде навідатись до бджіл сьогодні. Молода корова — первістка й переношує, теля може приходити трудно. Кобилу треба доглянути, щоб раннє лоша не поморозилось, прийшовши вночі. Сьогодні черга Корицького харч везти пайовий на хутір до Нодж, послав Михайла, як воно буде там? Та ж чи треба боятись заздальгідь, тратити гідність?

Немов переказну грамоту — любив переказувати сиnam батько родинне передання про гідність свого роду. Перший Корицький зайшов сюди збройний і осів хутором на уходах, на межиріччі Хоролу й Псла. Був він учнем львівської зброярні, підмайстром оружного цеху, знався на гутництві. На Січі визначився хистом в оружному ремеслі й прозваний межі козаків Піщалем за талант. „Рід твій корінь і плід, твоя гордість і біль!“ — умів по-біблійному відчувати Корицький, пригадуючи давнєзне передання роду, переймаючись турботою за своїх синів, що виростили міцні й здорові. Плекав велику мету — як він побудує оселі сиnam довкола свого озера, щоб його хутір став одним довговічним родом.

Глибока округла балка з заболоченням на витоці була озером. У повідь вода витікала з озера протічком до луку,

нижче хутора, а далі до нетекучого річища Вовнянки. Подібних озер було багато на вивищеному горбом межиріччі, славному багатими уходами. Скільки балок-озер, стільки й хуторів оснувалось: Полив'яного, Лещенків, Ноджин, Мелашенків, Радченкови хутори. Були хутори Піщалів. З усіх Піщалів закоренився на хуторах один Корицький, його так і звать тепер, як пишеться, а предкове прізвище, Піщаль, затратилось у роду.

Клалися хутори лицем до сонця, видом на степи, на південь, славились вільністю, жили тут люди, що ніколи не були рабами, козацької нації великий рід! По Гетьманщині ганьба поповзла на хутори, бо цариця Катерина понадилась набирати з козаків гвардійців до війська свого відбірного. З ганьбою небавом зживалися люди, а хутори на глум „гвардійськими” стали прозивати. Брат Корицького, Марко, повернувшись з Полтави в революцію, назвався Піщалем, ставши повітовим отаманом, та що з того, хутори лишилися непоправними.

Надворі загавкали собаки. Корицький пішов подивитись, що могло б бути? За один подих діткнуте зрання холодним пальцем місце на душі неймовірно побільшується, наче там не крапля впала, а багато. Вихиляючись з-за причілка Корицький пізнає: зовсім і не Михайло вернувся з дороги, добивається на його хутір жінка якась. Подоба була хутірська. На хуторах собак не дражнили, чекали, доки відкличуть їх, проведуть до хати. Полив'яного дочка, що віддалась за приймака! — пізнали Корицькі на порозі молодицю, яку припровадив Грицько.

— Боже, мабуть же надворі холодно, а людям так рано треба по хатах ходити, — заговорила Корицька навстіч молодиці.

— Сиряна-масляна, дай, Боже, на користь! — проказала з порога, привітавшись і бачивши мале теля в хаті молодиця.

— Спасибі! Дай Боже! Присядь та погрійся з нами, жінко, ми щойно доснідуємо.

На запросини Корицька докинула картоплі гарячої в миску та приязно спонукала молодицю не погордувати стравами, якими повнився столик.

— Спасибі! ви вже поснідали, — відказувала, як го-

диться молодиця.

— Сідай бо! Менше з'їсиш, якщо неголодна...

Молодиця дякувала, сідаючи до столика, хотіла лишитись одягненою, але Корицька уласкавила її скинути кожушанку.

Липившись у вишиваній білим вирізуванням сорочці, та в картатім барвистім станку, молодиця справляла діяння її жіночої статі в стані уже на половині місяців виношуваного зачаття. Одначе пишнота її материнської принадности була отінена великою турботою. Корицькі це помічали. Запобігали перед молодицею. Сіли поруч до столика з нею.

Їжа не бралась молодиці. Для годиться вона розлупила картоплину більше на те, щоб гріти пальці, як їсти. Турбота її була не вранішня, значилась задавненими рисами під очима, в груднім голосі, в достойних рухах рук, коли брала хустку теплу напнутись на плечі. І Корицька привітно сприйняла хіть молодиці до тепла, знаючи, як жінки люблять теплі плечі, буваючи важкими. Хустка в молодиці дорога, кашемірова картата, з дівочого віна; брала її жінка носити в будень, уже не шкодуючи ніякого добра в себе.

— Не гнівайтесь, дядьку Пилипе, що такого проситиму в вас, — заговорила молодиця, утерши поданим рушником руки, уста припухлі ніби. — Ходжу по людях, і спровадили до вас: смальцю їжакового мені добути треба...

— Як же твій Прокіп, виживає? — спитала Корицька, щоб не спішити мужеві з відповіддю.

— Слава Богу... вчиться ходити...

— Ну й слава Богу, — раділа щиро Корицька.

— Пальці повідрізував собі по колодочки на ногах.

— Усі!?! — вжахнулась Корицька. Корицький підсунув ближче стільця, щоб слухати, що сталося.

— Великі й мизинні на обох ногах повтинав.

— Господь з тобою, що таке кажеш. І з ним Господь, що таке вчинив. Того, кажеш, він учиться й ходити, що без ніг лишився.

Молодиці лягла на вид болість вразлива, що не минає її, як приведеться згадувати той вечір, коли її чоловік сам оперував собі обморожені ноги. Обтинки пальців він загорнув був у хустину й казав — похоронить у погребі, де земля не мерзла. „Що ж ти робиш з собою! Та й зі мною!“ — скри-

чала до нього тоді дружина. — „Дитина ж мала в нас, і друга приходить. Сиротити хочеш усіх?“ Він лише уперто придивлявся, як сходила кров з урізаних гумільців.

— Що ж він бачив, скапуючи кров на воду в місці?

— А нічого. Хотів бачить по крові, чи здорові лишилися суглоби втятих пальців.

Прокіп Ковалюк знав, що обморожені пальці розкладалися й були не його вже, а ноги тримались здорові, вірив собі не без надії.

Вірив, як вовк, принісши до лігва зализувати стріляні рани.

В лікарні може утяли б Ковалюкові з ступнями обморожені нижні кінцівки, запобігаючи гангрени. Але він нізащо не хотів іти до міста. Він розумів, що за ним досі можуть шукати. „Годуватимеш мене цицькою тепер — скорше видужаю!“ — говорив дружині по тому, коли крові зійшло в досталь, а дружина потятою на шілки тенеткою, вимоченою в березівці зав'язувала йому врізані пальці. Так дружина й розуміла чоловіка, що говорив він не на жарт. Попросив вишити до сну настоящего на самогоні звіробою, і вже під діянням вишитого ласкавив вродливу жінку для гарного настрою: „Спатимеш тим часом одна, як дівкою ще спала, а доки прийде нам змога знову спати вдвох, я поправлюсь“. Велів різати півнів у борщ, парити молоко незбиране, щоб поповнити втрачену кров.

— Їжакового смальцю треба нам гоїти рани морожені, — сказала молодиця.

— У батька свого, в Полив'яних ти не питала? Полив'яні б'ють їжаків.

Не бажав Корицький відмовити молодиці. Йому не хотілось виказати себе в полюванні за такою здобиччю. Далеко в неусвідомлюваній виразно пам'яті, наче давній атавізм, на сумлінні обзивалась гадка про провину й кару, що так і мститись може необ'явлено, як нагле нещастя, коли убивати їжаків. Первісно на озерах степових водились гади й їжаки, нищителі гадів, їх антиподи; боротьба тривала епохами, гади переводились, без гадів маліло й їжаків. Селившись при озерах, люди вподобали їх. Одначе й переводили також, убиваючи хоча б для тієї користі, що з колючих шкірок робили маленьким телятам намордники, щоб корови на пастівнику

не давалися ссати молока.

Полив'яного хутір лежав нижче хутора Корицького. Озера там не було. Був ставок, загачений на крутому вибалку, що виходив з яру, яким спливали весняні води за Кивин хутір, за Шинкову Слободу й Мар'їнське, долиною Вовнянки — далеко за Грушини хутори, за якими Псьол, прийнявши в себе Вовнянку, далі Хорол, гнався до Дніпра, а велика ріка гналась до моря вже. Полив'яні били зайшлих іжаків, при ставку в них іжаки не водились.

Зрання люди бувають щиріші, за довгий день вони переміняться, увечорі люди стають змовниками. Вірила молодиця людям, ідучи здому рано, вірить і тепер, почувасться гідною себе, хоч яке їй горе, не благає, говоривши з Корицькими. За молодицею признавався великий гандж, либонь за приймака віддалася з хазяйського двору, то ж Корицький почувався б у повній згоді з сумлінням, якби відмовив молодиці, але була вона в такому стані, в якому жінкам не відмовляють: вони щастя приносять до хати, важкими ходивши. Молодицю просили Корицькі посидіти з ними, щоб старости в хаті сідали. Материнство її розвивалось щасливо, на Корицького справляла вона діяння пишнотою молочної тужавости, а по жінці й за чоловіка думалось Корицькому надхненно: житиме ковалюк! З великої віри в себе він не загинув, з цієї вірою він і видужає на здоров'я собі!

І вже бажав Корицький не поцінувати ніякого добра вище за ту гідність у людини, коли вона можна стає вірою в себе.

Доки мова мовилась, Корицька нав'язала вузол супнини на озвар.

— Дасте мені, тітко Варко, як би нищій уже, не дай, Боже.

— Господь з тобою! Дитині даю, садка ж немає у вас.

— Спасибі за даване. Прокіп насадив, та коли родити почне такий садок.

Надворі ломився сонцем сонячний ранок, ломив зір Корицькому. Жмурячись, виблискуючи яскравими зубами з-під чорного вуса, внутрішнім зором Корицький бачив перед себе вище дерев — до небес великого Прокопа Ковалюка: „Ото бувають люди! — думалось йому надхненно. — Голяком же зайшов на хутори. Видимий приймак був, а й смерті не

дався!”

На хутори прибув Ковалюк мовчазним косарем. Про нього не знали, що він з Поділля, а сам він мовчав, як гора. Межи „гвардійських“ хуторян не виглядав Ковалюк рослим, був показний сильною волею. Плечистий, трохи лобатий і округлоголовий, з лагідним русявим чубом, ласкавими голубими очима й усміхом. На зводини дівчат, ніби, не вдався він, з роду Полив'яних дівка віддалася за нього, сили його дізнаючи, потім любов поєднала їх.

Десь утратив Ковалюк все своє добро, тепер починав наново і двір і рід свій, дружина була горда в заміжжі за ним, плекана сильним гоном мужа, першого року родила сина, сподівалась, що прийде й другий син.

Як би смерти не стерпів Ковалюк приймів у Полив'яного, за рік відділився від тестя, розуміючи, що в гуртовому, в приймах бути йому заманієм: пеленою заманеним, а не господарем на своєму. Лютий тесть відділив поля на відшибі за хутором дочці в придане й прирік: „Хай з коліна голого лупить собі зять господарство — ото й увесь квіт йому від мене!”

Ковалюк лупив з коліна: запрягавсь у шлею, щоб припнутим до пакола, напинаючись, глибше грузнути в замісі за літо самотуж поклав стіни глинобитні на хату. Дружина помагала йому, уже важкою ходивши, підперезана високо. Угрита в роботі, часто пила воду й ніяковіючи за себе, на жарт, ніби, відказувала мужеві, що з води тужавіє, бо знає свій час і гадає, рано їй ставати так важкою. Дівоча сорочка не трималась купи на грудях, пальцями в глині намагалась запнути пазуху, плямила інтимне біле тіло, і контрастом до плям перса світилися на кінцях, мов краплі рожевого соку, тугі груди не піддавались намаганню сковзьких пальців. Витративши все зусилля, жінка лишала сорочку незапнутою й не криючись жіночістю своєю, говорила хітно до мужа: „Не чия ж я, твоя, бач мене, якою є”. Він пив воду наспіх після неї, не втираючись, сковзнувши зором по тугому жіночій плечі, руці оголеній, зривав на красі стегна й хватавсь за діло, збуваючи чоловічий гін в роботі. Конче обоє хотіли, щоб народження первенця мати в своїй хаті. З таким бажанням Ковалюк дочувався в себе невимірної сили, гору міг би брати на плечі й двигати перед себе. Говорили про нього —

двожилый прихідько! І людські заздрощі, кажуть, вийшли боком Ковалюкові. Саме в хрищенські морози прийшла біда з степу, впала на його хату, відкриту всім вітрам. Хату взяло на довгу зимову ніч у крутіж. Наче човен перекинутий у морі, виднілась Ковалюкова хата вранці одним дахом з заметів, далеко занесена від хуторів. Дружина мало не загубилась у степу, шукаючи з досвіта його. Вона діходила обрію, коли мужа принесли замерзлого, побачили її далеко й погукали з подвір'я, махаючи шапками.

Явища й події виглядають натуральними, безпосередньо зблизька. Набуваючи відстані, вони прибирають епічного сенсу. За короткий час наче легенду, переповідали на хуторах — як найшли Ковалюка в снігу і як він ожив з мертвих.

Жінка не мала вже сили налякатись. Була зацікавлена, на лиці воскова й світилась, мов свіча. Її скропили молодичі свяченою водою зненацька в пламенючі очі, щоб стрепенулась, і вона не стерялась. Забрали її з дитиною до Полив'яних відігріватись а бідолашного чоловіка поклали неодмінно в нетопленій хаті на стіл, головою до полу, бо до покуття головою кладуть покійників. Обпороли на ньому одяг, чоботи й відтирали снігом. Люди дбали, відтираючи, зі всього хисту й зичливости, вірили, що з їх щирої роботи вчиниться дійство: суглоби почнуть зм'якати, принипкле серце озветься, а життя вернеться до бідолахи.

Полив'яний лишень вперше прийшов на зятеве дворисьце. З великого нещастя забув кинуту в хаті шапку, де було так клопітно, що ніяка річ не мала свого місця, і простоволосий згаряча кидався до всього. Наказав засвітити свічку страсну й поставити в головах замерзлого, бо без світла ніколи не відкриються йому очі. Другий рік, як почате будуватись подвір'я. Без огорожі, без зростлого дерева, занесене снігом, ганебно гнобило старого, ніби не зачиналося, а кінчалось воно. На заметеному снігом колодязі міг би хтось завалитись, і Полив'яний поставив тичку солом'яну, пригнувши до неї над зрубом ключа від зводу. Поручена снасть заскрипіла. Завзятий півень злетів на глищю в хліві й прокричав. Надворі сяяло сонце — це й надходить та година, коли в хаті зятеві повертається життя. Полив'яний так вірив своєму сподіванню, що певний жаданої надії не пішов і наглянути в хату, а мерщій заходився поратись на подвір'ї. Коней у Кова-

люка не було, оброблявся чужими, корову відшукав старий у стіжку й обдугу з надміру з'їденого сіна за ніч, заходився тут же здоювати в сніг згоріле молоко, щоб не сталось запалення перепряглого вимени та не спинвся б корові удій. Так і розгадав мудрий досвідом господар усю пригоду, обурившись страшенно на запальчивого зятя, що не коло стіжка шукав корову, а кинувся в поле й замерз у збитницю до смерті. Згадуючи пригоду, переповідану отак іншими й ним самим комусь, Корицький не вперше тепер міркував: „Мабуть на зло клятому тестеві подолав свою смерть Ковалюк!“ Легенди про бессмертність усвідомленої волі Корицький не знав. Він дізнавав одне — сильною волею можна людина. Отак, як ковалюкове обійстя — зачинались хутори у цім краї, вони й стоятимуть тут до ста віків.

Подоївши вранці корову, Явдоня стала умитись молоком. Була в неї дівоча таємниця, перейнята від подруг: умиваючись спіненим молоком, дівчина неодмінно принадить парубка. Явдоня жадала принадити Карпа Дзвіницю, приемного парубійка, він вирізнув її зпоміж дівчат на храму восени, привітавши: „Ростеш, дівойко!“

Недітклива молошна піна танула в пальцях і на лиці й пестила інтимністю. Дівчина повернулася до сонця, щоб скрасило її. Сонце вона сама додала, таємниця стала надхненною й сильніше діяла. Умиваючись отак щоранку, Явдоня переживала щораз те саме внутрішнє проникнення чимось недізнаваним досі. Спіткавши Явдоню на умиванні молоком, Корицький не сполохав її, а зійшов дівчині з очей поза корови в сутінь, ніби сорому наглого уникаючи. Не находив перше, що й діяти б тут відразу. Наче зрада в роду, або совісти падіння вразила його стріча така.

Їжаковий смалець зберігався на крокві в коровнику, ним мастили коровам дійки, щоб були пруткі й удійні, а літом щоб не тріскались від суховіїв на пастівнику. Щирих три ложки відклав Корицький смальцю до капустяного листка, сушеного вліті на печення хліба. „Утікає ж мені спокій зрання сьогодні!“ — з острахом якимось подумав Корицький.

Безперечно він був певний того, що вистачить у нього сили волі подолати й не таке внутрішнє захитання. Випровадивши молодицю з хутора, та ще яку, що щастя приносить до хати, важкою ходивши, Корицький, майже в повному

спокої, пішов до садка, навідатись, що хлопці роблять без нього. Легенькими повіями вітерець обдмухував корони дерев від пухнастого непорочного снігу, одначе ще досить всніжені, вони зносились угору, торкаючись високого неба й розпливаючись в його синяві. Поперек стежки клались від стовбурів сині смуги. Далеко на викінченні перспективи по стежці, пірнаючи краєм за озеро, небо було наче синя шибя, рухались, наче на склі креслені чорно, силвети, то хлопці пішли трусити вешу з в'юнами. На плечах у них лопати дерев'яні й залізні, несуть відра. Лука не витримав виклику тиші й ударив у днище цебера, імітуючи стрілянину.

Голуби ляснули в крила й зробили коло вище дерев, на току прокричав півень, остерігаючи курей від небезпеки, перегавкнулись собаки. А відлуння зірвалось, немов табун птахів, виляскуючи в крила за голубами, пронеслось по віддалених і близьких хуторах, згук провіщав потепління погоди на найближчі дні.

— Він мені хутір розполохає! — обурився Корицький. Не прилетять синиці.

Одначе синиці прилетіли цього ранку. Зимували вони в чагарях під лісом, терплячи люту зиму на відлюдді, годуючись реп'яхами зісохлими. Заспівали птахи в вишнику господареві, наче склянки били: „Голоміз, голоміз, кидай сани, бери віз!“ По відвідинах молодиці — ще одна надія Корицькому на добре: вернеться Михайло з гараздом! Не треба, лишень, боятися, тратити віру в себе. Кожній душі людській відчутне болюче місце — терпіти треба!

Віддалі кладуться не тільки по напрямках, на площинах. Хутір не був далечю від міста, що, зрештою, не на відстань і розвинулось від хутора, а примічалась у характері Луки відстань по відношенню хутірських хлопців Корицького, зрослого в місті, перемудреного школяра. Він домінував над ними, здавалося Корицькому, на кожному кроці Лука загрожував відстояній заводі хутора. Доводилось йому часом бити Луку, як він не раз бив і своїх хлопців. Лука хотів збити вибух болотяного газу при озері минулої Пилипівки. Стояла довго голоморозь, під прозорим льодом на болоті виднілись білі плями. Лука переконав хлопців, що то газ, він палиться. Повертіли дірки в льоду, надули й поставили чопи з губки. „Яшного, вернися!“ — гукав Олексій Яшка,

що побіг до хати розказати батькові. Встиг запалити свого чопа Лука, вибух стався незначний. Черезсідельника дісталось усім заодне. Малим Явдоня в сінях помагала штани підв'язувати, давала з кужля води випити. Старші упорувались з штаньми самі, відмовлялись від води й, ображені, зникали надвір за Лукою.

По приходській школі та службі військовій у погонцях, в обозі з власними кіньми й шарабаном Пилип Корицький був достатньо письменний, щоб розуміти школяреве вияснення про творення болотяних газів. Відкриття стурбувало Корицьку, їй немислимо було чути про гази на болоті. Корицький не губився, якщо наочно газ є, то не вигадав же його хлопець, лишається з цим погодитись. Одначе, щоб заспокоїти дружину, він пригрозив хлопцеві: „Хутора, мені, не руш!“

Лютим Корицький не був. Вдачею він веселий. Приємно посміхався, голос його чистий, у співі високий. Про свою молодість охоче говорив, що блискавка його не вцілила б молодим. Дружину вподобав до пари, з старожитніх козаків. Дівкою його Варка була прудка, не боялась водити коней на ніч пасти в луг, підпускати бугая до корів, що полювали. Заміжня, пишалась блиском зубів ясних в устах, співом, як і вподобаний муж. Так про них і говорили на хуторах — не Піщалі, а Корицькі, що співають.

Турбота за хутір завше приводила Корицького до турботи за дітей. У них свої таємниці заводяться, Явдоня хорошитись стала, криючись. Не від кого, як від Лещенкових курсисток, поповзло на хутори зіпсуття, спокуса навмисного хорошення, не інакше, як з розпусти дівчата прибираються зухвало. Ледачий рід!

Навіт таке хорошення, яким пестила себе інтимно на дозріванні Явдоня, умиваючись молоком, здавалось Корицькому падінням совісти. Так і псуються характери в людей. Маліють люди!

До сенсу, до знайдення сутності негідного появлення у людей Корицький навертатиметься гадкою багато разів, одначе ніколи не діходитиме завершення ні думка його, ні чуття в цьому напрямі: з чого в людей приходить маління, з невір'я в свою гідність? Гадка, як недоявлене явлення, недодізнана бентежність часто водитиме його за собою не-

доспаними ночами, на зорі, на стрічі дня прийдешнього, і він, ніби погоду по прикметах, передчувати стане той час, коли зрушаться з припону хутори, як у повідь крига, бо вже гублять люди в себе звиклість до терпіння, стають без характеру й звичаю.

Послухавши синиць, Корицький не пішов на озеро до хлопців, і так можна було знати, що в'юни не прийшли на віддушину в ополонці. Занадто клята зима тривала цього року, глибоко під мерзлиною ще не дочуваються в'юни повороту на весну.

Хлопці заправили на ополонці дух очеретом, насипали поверх товсто снігу сухого, щоб не замерзла ополонка.

— А приймак Полив'яного справді двожилий, — сказав Олексій.

Як розбита сулія, погнобила хлопців порожня верша, витягнена з ополонки, і знічев'я нав'язалась затята розмова про Ковалюкову пригоду, бо приходивши рано молодиця нагадала її.

— Щастя таке буває — двожилість? — перепитав Лука. Чув я, що двожилий буває кінь, або віл: робить за двох і з ніг не падає до здоху.

— Що ти думаєш?! — втрутисся Грицько. — Щастя таке буває: Ковалюк не замерз навіки, й корова йому знайшлася. Хіба ти, Луко, не віриш у щастя, та так говориш.

Сперечались хлопці за те, як сталася пригода Ковалюкові. На смерканні вдарила віхола, світу не стало видно, за крок корова згубилась, відійшовши від колодязя, воду пивши з корита. Слід по ній нещадно замітало снігом. Зачиняючи на ніч двері до хліва, господар не найшов корови на місці. Погарячився шукати. Подвір'я його не обгороджене, зайшов у поле, зблудився й обморозивсь.

Лука розумів хутірську подію істотно, бо дізнавав, що Ковалюка від смерти врятувало не щастя, а витривалість, він витримав бути на ногах, не здався на сон, у якому замерзають люди. Так його й найшли, стоячого по груди в снігу.

Не спрощував і не містифікував Лука, для нього в пригоді Ковалюкові, наче в легенді, бачився приклад гідної мужности, з якою людина силою власної волі витримує обставини, наче з доброго матеріялу знаряддя витримує свою роботу: імпульсом витривалости буває у людей також гін

до особистої гідности, не одна віра в себе.

— Гідність у людей — друга відвага! — каже Лука.

— А перша — що? — допитується Грицько, бачивши, що Лука, мабуть, задається, і навмисне говорить мудро.

— Перша — конечність.

Олексій розсміявся: „Виходить — хоч скач та плач, хоч стоя реви! У нас на хуторах здавен люди знають, що воно — конечність: якщо немає хліба, кажуть, то будемо їсти вареники!“

— Поганий цвях і в воду бий, то гнеться! — відказав Грицько Луці, натякаючи на те, що поганим цвяхом буває саме городська людина, міщух, який не знає ні досвіду, ні терплячости, ні узвичасної совісти, живучи в пічурках по містах віддалено від щоденної проби серед природи.

Лука пригадав свого діда покійного, з погордою посміхнувся, розуміючи, що природу він знає ліше за хуторян, у діда навчився з досвіду розуміти її. Ніби широким кроком переступивши, зігнував натяк проти себе й повів далі мову:

— Родись відважним — відвага твоя дорога. А щастя — тільки нахідка, як сліпий курці зерно. Щасливий той, хто ходить великими дорогами — казав наш дід!

Безперечно, Лука не признався, що він говорить не словами рідного діда, а висловами з власного віршування. Кінчив він без віршів:

— Малі люди трапляють на щастя й без великих доріг, як корова Ковалюкова трапила на стіжок сіна в завірюху.

— Дід твій, Луко, не нашого роду, ми з тобою рідні тим, що наші матері сестри, а батько твій був городським, ми не ті з тобою поріддям... Все одно невірою станеш, якщо в щастя не ймеш віри! — кінчив своїм зверху Грицько і взяв лопату, щоб іти до двору.

Не діходило до ясности в поглядах, запала підозра на Луку, здавався він хлопцям чужим. Горбом повище озера на прямом на залізницю, до Мелашенкового роз'їзду пройшов Лобурцівський собака. Сірий, високий. Страшенно старий, але міцної кости. „А в таке ти віриш? — спитав Луку Олексій і розповів хутірське повір'я про Сірка. Водилась за ним зятя-та спонука ходити щодень тієї самої пори й тією самою тропою — слід у слід достоменним напрямом. Вертатись міг порізному, а туди йшов стереотипно, якби націлений лізти зав-

ше в ту саму діру.

Немов ознака часу на хуторах, не відхиляючись ані на п'ядь від інертної години переходив собака щодня за моги-лу. Далі й не слідили за ним, куди він ходить. Склалось і тлумачення події інертне: собака причинуватий, зло на лю-дей передчуває якесь, так ходивши. Його не чіпали, боялись сполохати, наче причинуватого, бо потім мститиметься під-глянута таємниця як нечиста сила мститься.

Лука розгадав собаку таємницю достоменно, і хлопці Корицького зненавиділи його обидва водночас. Вони вже бо-лялися з ним бути. Виклав Лука свою гадку простісінько. Тримали собаку Лобурці голодним, щоб зліший був. Мабуть раз на собачім віку йому трапилось поїсти сито, скажімо, ма-хновці обід мали на роз'їзді, настрілявши хутірських бара-нів, тоді дістались Сіркові цілі тельбухи. Голод у нього був завждений, наче у вовка, і спрага насититись ще раз не ми-нається йому досі. Хлопці впали на фанатичну гадку — най-лютіше помститись Луці, відняти в нього зошит, до якого він записує все, що вивідує в них на хуторі, побити Луку, а зошит спалити, або, ще ліпше, вкинути в ополонку на озері.

— Про собаку не дарма говорять: звикне бігати за во-зом, то біжить потім і за саньми, — сказав Лука хлопцям ще більше ошелешивши їх. — Називається таке явище інерт-ністю. Хочете, бачу, мене бити. Давайте підслідимо Сірка, ви побачите власними очима правду. Якщо я помиляюсь — скажете, що брешу, бийте тоді, я згодний!

Хоч яке вагання важило хлопцями, вони погодились іти з Лукою підстерігати собаку, бо вже ятрила обох спо-куса батись.

Рефлекс закріплюється стереотипним повторенням, со-бака постарів, його тим більше не годували, щоб добувавсь на злість, голод його постійний, і він постійно виходить до залізниці вже шостий рік у той самий час, коли йому одного разу трапилось наїстись.

За могилою все й з'ясувалось хлопцям. Собака сидів, мов стовпець, пооддаль колії й чекав. Чекання не збувалось, він повертався хвостом у той бік, куди щойно був наставле-ний писком, і волікся на свій хутір.

— Хуторяни створили вигадку, задовольнились забобо-ном, а правдивість узнати, довідатись, куди Сірко сновигає,

неспромогались. Оце й називається інерцією, — пояснив ошелешеним хлопцям Лука. — Інертніст буває не лише побутовою, а й культурною, історичною — це такий стан, витворений пасивним нахилом у людей, коли все довкола них, ніби зупиниться, або йде так, ніби стоїть, тим самим напрямом, темпом, з тією ж метою, чи безцільно. Обставив, наприклад, буртами Миргород царь Петро, спинив нам час на 1709 році, відтоді нічого й не рушилось з місця...

— То він з нас глузує!.. — кинулись хлопці бити Луку, як голуби кидаються бити білу ворону, або горобці — недійшлого шпака.

Находив довгий товаровий потяг. Свистів, давав сигнали гальмувати, потім свистів, що на роз'їзді не ставатиме. Лука, утікаючи, вислухав сигнали й підчепивсь на платформу, на якій везли по два в ряд чотири нові трактори з великими червоними колесами.

Від бджіл вертався Корицький з кривим ножем-підсікачем, з мискою полив'яною квічастою на сити медяну, з пучком васильків, сушених на кропило. Пробудження бджіл не прийшло. Хоронив їх той самий спокій, що живе в бджолиній обителі завше, доки бджоли сплять.

— Сиряна масляна, дай, Боже, на корист! — казав Корицький з порога, приємно вражений, бачивши, народжене телятко в хаті.

— Дай, Боже! — рада за прийняту щасливо від первістки теличку, живу й здорову, відказувала Корицька мужеві й радувала його.

Первістка отелилась, доки Корицький був у бджіл, переглянув рамкові улики, чи не треба буде підгодовувати рої до вилету, чи не вкрались де миші... „Оце щастя принесла до хати важка приймакова молодиця!“ — думав приємно він.

Молоду корову по отелі взяли до хати віддоювати та підпускати теля, щоб гарно прийняла, не відбила його. Корицька поралась в підтиканій запасці, з закачаними рукавами, привчала Явдоню порати й приймати отіл, спонукала доньку наслідувати кожний свій чин, і Явдоня наподібнювала матір: рукава в неї засукані, руки великі від роботи, дерга також підтикана, значилась повнота в розвинених бедрах, крізь лянну тенетку пнулись нарізно тугі перса, дівчина

була так само, як мати, бентежна й надхненна ритуальною посвятою до всього дійства.

Здоювала первістку Явдоня, щоб молода корова пізнала її руку. Напочатку дівчина дала корові з'їсти пшеничного сухаря, потім страсною свічкою насвічувала дійки навхрест від уроків на удій, на потіл. Потім взялася доїти, розминаючи ствердлі рожеві, наївно-молоденькі, ще куці, що і в пальцях не тримались, дійки, змиваючи їх перше здоєним молозивом. Відволожуючись, дійки поволі набрякали й цілком відкрились, Явдоня вилила змитки молозива до пійла, сполоскала дійницю й руки, обмивши дійки вареною водою, присіла доїти. Первістка пускала гарно, її поїли, доївши, пійлом, замішаним з дерти яшної й посоленим.

— День же сьогодні прегарний! Набагато сніг приліг. А сонце просто розплилось у небі з тепла! — говорив Корицький, випровадивши з хати корову. — Хлопців недокликався надворі.

Явдоню пестила мати, зором — безслівно, замилювавшись вродою її. Вона стояла рожева на лиці й руках, дівоча вистать оформлялась в один злет пружкої лінії з округлених пліч до стану, по стегну до ніг, високі груди, посавлені на розвиненій відстані, вдосталь виповніли, і мати сказала: „Гарні хлопці, доню, свататимуться до тебе..“

Зніяковівши перед батьком, Явдоня вийшла до хатини перецідити удій. Ішла достоменно, як мати, несла руку навідлід, ухиляючись впротилеж до наповненої дійниці, налягаючи для рівноваги на круте бедро.

— Не буде родові переводу! — сказав Корицький до дружини, зауваживши з першого погляду, що вона задивилась на доньку.

— Стукнишь рукою в дубове дерево, чоловіче, в одвірок, де стоїш, — відказала Корицька.

— Скажеш, що наврочу? Я тепер уже думаю всяко — як безпутнім життям дочка піде, така й доля буде родові.

— На рідну дитину долі не загадуї, бо тяжко жити буде їй.

Матері стереглися з цим повір'ям, бо на хуторах жило передання, ніби Турбаї цариця Катерина перемогла, тому, що долю козацького села, коли зайшла боротьба за його волю, сотник поклав на рідну доньку: загинула донька й

село. На іменинах доньки, що ставала на порі дівочтва, випиваючи з кумами на многії літа хрищениці, побажав сотник діждати з неї матері — та так, мовляв, козацькому роду й не буде переводу, а Турбаям бути вільними навіки! Боротьба за волю села тривала довго, кінчилась важкою облогою. Сталося так, що доньку, обтяжену долею за козацьке село, карабінери оточили збройну, село вже горіло, підпалене, ослабла рука дівчині боронитись, її закололи штиками, а село похитнулось вірою в свою непереможеність. Успіх бою схилився до ворога, надвечір турбаївців-козаків подолали карабінери. Вірили й інакше на хуторах: цариця була відьма, тому й спалила Турбаї, не вживши вогню, вона була б безсила проти козаків.

Була ще одна ознака часу на хуторах. О полудні напрямом від залізниці переходив хуторами Василь Клець, ішов з Кивиного хутора. Передобідньої пори кожного дня він вирушав з свого убогого обійстя, при одній хаті та хлівці на курей, лишаючи жінку обідати дома з дітьми, ішов по людях і завше йому щастило пополуднувати у когось з господарів.

Ходив Клець з порожнім мішком, напohват кинутим через плече. По входженій стежці пізнавались глибоко втоптані ступні його навмисне широкого кроку. Повертався він надвечір з мішком під пахвою. Дома хвалився жінці, в якому хуторі позичили б йому картоплі, в якому — борошна, навіть — пшона! Дружина його велика й плідна, він дрібний проти неї, дітей багато в хаті, малолітні й росли, як мати. Приспані на печі, вони оживали, зачувши батків прихід, але не сміючи без волі матері показуватись на хаті. Батько викладав на стіл даровизну з мішка, а діти собі на втіху вгадували з печі: квашена капуста, огірки... Часом яблук щастило принести. Дітям веліли зійти з печі. Їх було стільки, скільки стачило місця стати суцільно довкола столу. Мати ласкаво обділяла дітей поживою й покладалась на чоловікові сподівання, що справді позичать їм на хуторах картоплі, борошна, олії! Літом діти відпасуть людям за позичане, вона відполе, чоловік відкосить. Неділями Василь її ходитиме під Мар'їнське на ставки карасів ловити, та й добре їм на світі буде — треба лишень тільки вірити в добро.

— Сиряна, масляна! — поздоровив Василь Клець від

порога Корицьких, несподівано явившись. — Аж двоє теляток у хаті! — милувався він. — Як діти, маленьке й більше.

Кобзарі тепер не бували на хуторах. У місті на базарі співали лірники. Вони належали до артілі й працювали на вервовочній фабриці. Сліпці рухали колеса й сукали верьовки, від тяжкої роботи їм не темніло в очах, отемнені, вони скаржились на ноги, бо темному ноги вдвічі обтяжені й більше болять. Лірники були понурі й інертні, до далеких допіг неохочі, співати щирих пісень не важились. Вони були містики, співані ними псалми приголомшували.

На безлюдді й Хома чоловік, — говорило прислів'я. Хуторяни раді були послухати хоча б Клеця, скрізь буваючи, він усе знав, запрошений пообідати, не скупився на найнеймовірніші вістки.

— Безп'ятенка шукають, чули мо'? — повідомив Клець, бачивши, що господарі самі в хаті, будуть охочі слухати його.

На хуторах прозвали Безп'ятенком Прокопа Ковалюка, хоча п'яти в нього лишилися живі, повтинав він собі пальці поморожені, але народня аналогія спрощує задля зручності в мовленні: Безп'ятенко ліпше вимовлялось, як Безпальченко, й прищепилось відразу.

Корицька заслала скатертю кінець столу, щоб гостити Клеця.

— Питимеш? — спитав Корицький гостя, коли дружина поставила на стіл миску з борщем, засмаженим пахучими карасями. — Іж без нас, ми вже пообідали. Чи може не годиться пити в піст?

— Мені не гріх: даване — милостиня, — відповів Клець, розпростуючи вуса до чарки. — У Лещенків он усю ніч пили, товклися з дівками, а мо' й на... та й не гріх таким.

Закушуючи, Василь Клець пізнавав, що борщ зовсім свіжий, не починаний, і розумів, що обіду в цій хаті ще не було. Нарочитість така в господарів підказувала йому, що вони чимось стурбовані, може вивідає щось говоривши за обідом.

— Начальник міліції, Дадон, хвалився в Лещенків, перепивши, що на Поділлі судять сотню блакитних, а отаман не знаходиться...

— Дай, Варко, другу чарку, хай до гурту вип'ю з чу-

жим чоловіком, — заговорив провокований вісткою Корицький, подумавши: чарка грітиме Клеця, ану ж проговориться він чимось і про Ноджин хутір...

— Лещенкове ледащо, синок поганий, нахваляється вказати на Безп'ятенка. Якось, ніби, знає що той з Поділля, у блакитних отаманом був. Або бреше, ледащо хазяйського батька, — проказав по другій чарці Клець.

— Підлий же людь заводиться на хуторах! — обурився Корицький, наливаючи третю чарку Клецеві.

— Уже он трактори везуть: з Таврії, від степів, почнуть заорювати людські поля на гуртове-чортове, — повідомив Клець по третій чарці.

— Ну й що тепер буде? — спитала, бліднучи, Корицька, відчувши раптом, що їй похолодніло в хаті.

По борщі Клець закушував пшоняною кашею, з підсмаженою на сім'яній олії цибулею. Приміряючись до відстані між чарками, він додав ще одну страшну вістку:

— На Заході Гінденбург знову надіває гельма — таке переказують. То мо' й не встигнуть запровадити комуни...

— А що воно значить? Щось не людське? — спитала Корицька, напинаючи на плечі теплу хустку, та й ще чуючи, що в хаті їй холодно. Вона була вгріта за роботою, тепер простигала й справді чула холод на хаті.

— Гінденбург командував війною в німців, це великий німець...

— Господи, то буде війна знову та революція ще раз?..

— А мо' хай би йшли на Україну знову німці, та й гріха не буде так бажати? Чи як люди говорять? — питав Клець. Так він і пішов від Корицьких, знеохочений, не діждавши відповіді.

Обідали Корицькі пізно, не дочекавши Михайла від Нодж. Поруч його ложки на столику лежала ще нічия ложка. Корицький доглядив, що й Луки немає при обіді.

— Луки вже й не буде, поїхав на Миргород з тракторами.

— Як? — перепитав Корицький Олексія, що ніби радувався тому, що Луки не буде на обіді, що трактори везуть, і він бачив, які вони справжні.

Відповідав батькові Грицько, було ясно: Лука, мабуть, у недовірка виродився, хлопці хотіли його побити, утікаючи, він і підчепився на поїзд у Мелашенковому, на п'ятак

з тракторами.

— З якої речі ви забрели з Лукою аж на роз'їзд?

Грицько пильно поглядав на Олексія й уперто мовчав, остерігаючись батька. Олексієві здавалось, ніби Грицько боїться того, що вони підслідили Лобурцевого собаку, й сам почав розповідати, як воно все сталося: „Зовсім і не страшно щось передчуває собака, він з голоду ходить до поїзда — он, що Лука казав..“

Олексія обірвала мати: „Лишенько з такими дітьми! Вони підглядали причинуватого собаку — ждімо тепер біди на нашу голову!“

— Як? — бліднучи, Корицький поклав ложку.

Грізний, до рішучості переповнений відвагою, але вже подолуваний недобрими передчуваннями, простоював Корицький смеркання, виглядаючи Михайла, готовий стріляти, навіть, якби на його хутір заявився тепер Дадон з міліцією. Зле, що в нього немає ані однісінького набоя, ані поганої рушниці. Не йшов Михайла шукати, бо куди тепер піде. Стримів під чорною грушею на закові, звідки найдалше видно довкіль, певний, що його тут ніхто не примітить. У хаті може й спати збираються лягати, а він, наче ватаг виводка, не дремле!

Як падіння зірки збувається на мглої ока, підготовлюване великими сонячними роками, так на короткім відтинку часу збуваються події, підготовлювані століттями. То нічого, що сповидно сюжет цієї повісти збувається за день і герой її сам себе заперечить. Сучасному читачеві не слід підказувати того, що міряний календарем час — це тільки відносінь.

На хуторі в Нодж переховувалось четверо повстанців з Правобережжя, вірили вони, що боротьба в Україні не скінчена. Послали тасмно товариша до Хракова розшукати генерала Юрія Тютюнника й домовитись про день загального виступу. У хуторян склалась змова, отаманом зав'язку нового загону настановили Романа Ноджу. Змовлені постачали повстанців харчами по черзі. На Теплого Олексія була черга Корицького завести на хутір пайовий харч. І саме тепер, коли з дня на день сподівалися повернення від Тютюнника посланця, з Лещенкового хутора дали знати о півночі, щоб до світання втікали повстанці, на них виказав Василь Клець.

Повстанці погодилися не йти гуртом, а по два, напрямом на Запсілля й пробиватись на Кубань.

Коли на обрії замаячила чорна поява, Корицький зняв шапку, щоб ліпше бачити, по силветі пізнав власного коня, але не пішов на стрічу, чекав, доки Михайло порівнявся з грушею на закові. Кінь був угрітий далекою їздою.

— З якої далечі так пізно? — питає Корицький.

— З-під бурт за Вовнянкою, — так само глухо відповів Михайло.

За недовгі гони дороги від завою на подвір'я усе й з'ясувалось Корицькому. „Чи то допоможе, що Клеця завезли у Вовнянські бурти? — нарікає на пригоду він. — Клець тим краєм мало ходив, все одно винуватих шукатимуть на наших хуторах“.

Упорали наспіх гарячого коня. Коли мали вже йти до хати, Корицький ще спитав, чи не треба буде вдосвіта вимити сани гарячою водою, якщо лишилися сліди крові бува де? Михайло охляв, неївши цілий день, голос йому тратився, але Корицький терпеливо вишитував до кінця. „Ну, та Клеця слідили увесь день з Лепиних верболозів, — мляво розповідає Михайло, — і мене держали з конем, бо так Роман Ноджанський хотів. („Упертої вдачі людина, — подумав про Романа Корицький, — чи треба таким бути?“) Ну, під вечір перейняли Клеця, ішов з клуночком. Взяли підвезти його до Кивиного хутора, у санях задушили...“

— І ти душив?

— Я тільки конем правив...

— Всеодно піді умий руки! Матері не признавайся, бо почне вмирати. Скажеш, що обламався у дорозі або що, добре, що живий вернувся...

Повстанці лишили Михайлові на переховування запас зброї: шаблю, два куцаки, обрізані з австрійських рушниць, шаньку набоїв. Усе забрав Корицький з саней і сам поніс пустити в ополонку під лід на озері. Клеців клунок, лопатку й опийок баранини з пайового харчу повстанцям зайвого тепе забрав теж в ополонку. І Михайло нишком подумав: „Тепер уже батько ні в що не вірить, мабуть“.

ПЕРЕВЕСНИКИ

ВЕСІННЯ ПОВІСТЬ.

Брати дужалися завзято й уперто. Боролись для вправності, підбурювані нагуляною силою. Змокрилі сорочки поскидали, парували угріті спини, сплітаючись м'язами нагадували групу Ляокоона; комплекс античного образу складався в поширенім аспекті: батько присутній осібно, а з загорода, здалеку гнались змії — вигинали каблуччя пружистих спин. Чорні пологи ріллів парували розігріті в полі. Від богів загине Брама Микита потім, роки вже пораховані — скільки лишилось йому боротись, з обхватів пітонових він так і не виборсається. Наостанку він спитає: „Де ж наші маршали, генерали, чому не боронять Україну, але далекі вони від народу й роззброєні, кликатиме всіх синів, умираючи...

Рілли нагадували потоки в полі, цілий день гнались перегони по обр'ю й гнали весну на двори. По дворах готували вози, борони, вичісували волів, пестили вівсом коней, підбавляли сіна на ніч. Застояних коней прогнали по вигоні, щоб звикали до весняного вітру.

Брати самі пильнували чести в дужанні. А з прочинених сіней у сусіда молодша дочка стежила за братами. Співчувала тому, котрий піддававсь, захоплювалась тим, котрий подолував. А що падання на коліна й уставання чергувалось у хлопців, то вона за обох однаково вболівала й обома милувалась, молодече дужання справляло діяння на дівку.

Щойно сіло за дерева сонце, Венера, зоря вечірня, немов лямпада загорілась голубим і рожевим пломенем над чорним садом.

Бахнув постріл.

— Микола стріляє в зорю, — сказав Грицько.

— Довгий язик завше на зубах в'язне, — сказав Андрій, ударивши брата. Грицько віддав.

Завадив батько братам побитись. Велів іти до хати. Бу-

ла остання пора вечеряти: на порозі явилась мати й покликкала до столу. Грицько перескочив через тин до сусідів, сумно було йти йому до хати, не любивши того, що мати питатиме, з чого він покривавився й покривавив білу сорочку. За тином у Гмирь густі вишні-кудлайки, виповнені сутіннями, з двох кроків заслонили Грицька. Його перейняла Катерина, і хлопець скорився їй.

Катерина старша за Грицька. Їй було радісно умивати, дужого хлопчура наодинці, витирати рушником сильні плечі й м'язи тугі, вдивлятись у пречисте лице, торкати пучками й сціляти вдарине місце на устах. Обох Гмирів і старшої дочки не було дома, не прийшли з церкви, сповідались цього вчора. Переживала пригоду Катерина інтимно, спонукаючи до найтихішого скорення хлопця, що цілковито губився й безволів у її руках: дівоча ласка була більше за материнську несприйнятна молодому характерові, що вчився мужніти. Повернувся до хати Грицько чистий, умитий, ще висіла лампадою над садом, над чорними грушами, пламеніюча зоря Венера. Безлистий сад почорнів більше, а зоря пояснила. У хаті вечеряли. Було тихо, пахла свіжа долівка й воскова свіча, чисті простирадла на свіжій постелі. Брама відговівся сьогодні, до Вечірні ходив „попа в решеті возити“ тобто, дякувати за відговіння. Цей день у сім'ї допроваджували спокоєм до засинання на ніч, щоб завтра рано встати.

Чимсвіт рано вранці хлопці набирали з батьком у мішки пшениці на мливу. Доки роботи в полі не почалися — звозити змолоть к Великодню й на весну.

Попоравшись у коров та овець, хлопці ввійшли до хати чекати батька. Тим часом батько снідав. До скиби житнього хліба Брама тримав великим пальцем сала рожевого смугу, крайні кусочки клав у рот, неквапно жував на обидва боки. У нього з вітрів і морозів, з сонця в жнива та й від уродження не сходив на лиці опал червоної міді, сірі зеленкуваті очі тінились, примічались живим скоряючим діянням.

Ніж у батькових руках, в мідяних пальцях кістлявого кулака поблискував гострим жалом, повертаючись у роботі, масний від крайного сала; ножа робив Андрій саморуч, виклепав із скіска в Чоломбитьковій кузні; на руків'ї ніж укрупнений дратвою смоленою, на кінці завертався, мов місяць-молодик, а до роботи був похватний і зручний.

— На хуторах конокради появились...

Слова батькові справили враження: мати зітхнула, Андрій подумав, що батько сподівається конокрадів до себе, Грицько зауважив лиш те, що батькові очі відсвічували, мов жало ножа. Сидів Брама, наче на раді, спирався широко ліктями на стіл, засланий буденним килимом, у зелених, бурякових і нагідковх картках по чорному полю..

Ївши, краяв сало, хліба кусав, і цибулини. Хліб краяти дружина не веліла, бо перед страсним тижнем краєння нагадує муки та рани й терпіння Христові. Ївши завше годиться кусати хліба: ліпший родитиме в полі. Не годилося б і сала їсти в Великий Піст, але було вже по Середохресній неділі, а Брамі — й по відговінах, і їде він на довгий день здоху, возитись з торбою-хлібом не любив, мав за звичку, поївши дома, терпіти, доки повернеться додому знову.

Надворі повидніло, Марія погасила лямпу. Зі стіни на покутті скочила тінь, вийнуло на неї холодком, подібним до остраху, бо без тіні за плечима муж ніби змалів, окреси плечей стерлись, ніж у руках не поблискував. Грицько пошкодував за враженням, бо згасла зі світлом і сила в батькових очах.

— Запрягати, хлопці! — гукнув батько.

У просвіті дверей промайнули випростані плечі, високі шапки, доки мати задивлялась, щоб устійнилось враження, двері гримнули, схоплені клямкою до одвірка. „Та й гримають, як би лишню силу в руках носять!“ — озливсь Брама. „То, батьку, з тебе все у синів. А я хотіла б — лагіднішими їм бути... виростають он які... як ти сам...

— І добре їм буде, тверда вдача не зашкодить в такому житті.

— Ой, ти-ти, чоловіче! Чого ти й досі такий?

— Який, жінко?

— Як молодим тебе знаю...

— Для тебе краще, ти ще молода в мене...

— Знай сором, діти почують...

Парокінний шарабан підкотив до порога. Марія вийшла за мужем подивитись перший по зимі виїзд коней. Щоб устигнути, вона не одягалась, накинула опаш на плечі хутряну кожушанку, виступила за поріг у хатніх повстяниках. Вранішня свіжість защеміла в необвітрених ніздрях.

— Шлях, чоловіче, тобі!, — проказала, чхнувши.

— На здоров'я. Дякую, оце й їду вже.

Корив Марію муж характером, він не був огонь, що попелить її волю, а твердість назавжди випечена, що волю підтримує, вона горнулась за його завжди захисне плече. А він того прагнув.

— Будь здорова до приїзду!

Брама велів підв'язати коням хвосту. Андрій скоро встиг, Грицько поспішив, заплутавсь, мусів почати наново. Коні гарячилися. „Пильнуй людей по дорозі!“ — тільки й устигла сказати Марія мужеві. У дві смуги колія задиміла з-під коліс по підмерзлім зрання подвір'ї.

І зачиняючи ворота, й повертаючись до хати, хлопці ступали по подвір'ї твердим неквапним кроком, достоменно, як батько: цього досі не помічала мати в них. У пристрасті до синів Марія плекала ту втіху, якої їй не доставало з скупі, твердої ласки мужевої. Без мужа в дворі хотілось їй усе мати синів на очах, частіше виходила на поріг, частіше кликала принести води, чепурної соломи на загніт...

По полудні хлопці не прийшли, як завжди, із школи, барилися десь. Мати кликала — згребіть накривання з часнику, хай росте! І не докликалась.

Посилала малу Тетянку пошукати хлопців. „Ось їхні книжки, — донька казала, — поховані в возовні найшла, а хлопців немає“.

— Пропали з двору!

Хлопці в Чоломбитька пропадали, гострили в кузні сокиру, змовлялись. Перевесники на кутку заповзялись ставити колиску к Великодню. Змовились увечері нарубати вервечок у садках у Гаджаківщині. Андрій хоче встигнути, доки батько вернеться з млина пізно вночі.

Вервечки на колиску роблять з моложавих бересточків, що добре запарюються, прямі, товщиною в обхват у кулаці й довгі, щоб замашисто колихатись було. Такі бересточки ростуть у гущавині.

У садки йти збирались на смерканні в цегельні, по Сорочинським шляху, перед Довгим Озером, наче змовники. Сюди і вдень будь-хто не мав охоти заходити. Запустіле дворище з глибоким обваленим горнищем посередині, з високими буртами старого грузу довкола токів, на яких сушився

для випалу сирець, поросло свербігузом, бугиловою та полинем з буркунами. Цегельню спалили заробітчани в 1905 році, коли повставало село Сорочинці, та було вбито пристава Барабаша. Пан зацурав пожарище, перед війною виїхав до Варшави, за революцію будівель не стало, лишився колодязь на громадський водопій, вода в ньому була родникова, завжди холодна й чиста. При колодязі давніше стояв хрест дубовий. Трапилось, що ярмаркових побили конокради, пограбувавши коней. На спомин про подію громада поставила хреста, написавши імена побитих, добавивши проти кожного: „Святий мученик, раб Божий“. Хреста зрубав на паливо міліціонер Дадон. І хоча погрози хуторян відплатити йому за хреста він зігнував, одначе побоявся жити в Яриги, коло греблі через Яворівщину, й переселився ближче до постою міліції, найжджаючи вишити-погуляти до приятеля, в якого довгі роки прожив.

Микола Чоломбитько прийшов перший, і Брамини хлопці вітали його, здаля пізнаючи, прийшовши другими.

— Мисливцеві з вовчою мудрістю слава!

Пізнав їх він відразу по високих сільветах — на гребені грузу підносились в саме небо — коли дивитись Миколі, сидівши низько. Смеркання зайшло на мгли ока. Ще догасала зоряниця по чистому небу, й кудись перелітали чорні круки. У Миколи були розпростані кінцями до скронь бистрі брови, прилігши чорними рисами на очі примружені, без щілин. Так він посміхався затаєно, бо вибравсь по вервечки йти з хлопцями озброєний, і ховав незлобиву лукавість за щирим усміхом.

Карабіна австрійського привіз Миколин батько з-під Лютеньок, возивши підводчиком червоних гусарів на отамана Піщала. Зброя іржавіла в стрісі, життя ставало нужденне, сумуючи, коваль укоротив карабіна на цівці й утяв дерево. Набоїв у Миколи доста, наховав їх ще покійний брат Панас. Поділяючи батьків сум, Микола виходив за кузню, коли в полі стояв туман, або сутеніло, й стріляв у сіру, мов ворог, перспективу, щоб куцак не залежувавсь. Потім довго жив, надхнений пострілом, вчиненим крадькома.

Всі зібрались. Відчувалась присутність боязні, кожний приховував ляк мовчанкою, не враховуючи того, що мовчанка помножує страх змовникам. Не зловившись, хлопці не бу-

дуть злодіями, але говоритимуть про них — красти ходили! — коли зловляться з вервечками. За горбом грузу, може на самім вершку його, в бур'яні раптом гаркнуло по-собачому щось на хлопців і погнало їм чуби догори, через гребінь мелькнула собача подоба.

— Вовк! — здивував усіх, розгадавши, й насторожив Микола.

Пізнавався вовк по повислому хвості, по високих ногах і випростаному хребті. Звір налякався й утікав. Микола розумів пригоду по-своєму: вовк почув смалятину прострілюваного недавно куцака — урвав з гавкотом чимдуж утікати. Андрієві здавалося, що побоятся хлопці йти на садки. Надійшов останнім Василь Чекерес. Андрій додав хлопцям заохоти:

— Якщо вовки лякаються нас, а не ми їх — це добра ознака! Рушимо тепер, бо пора.

На Гаджаківщину пішли двома напрямками. Микола з Юрієм зайдуть від Довгого Озера, Андрій з Грицьком та Василем — з Яворівщини, щоб звідати обидва напрями й знати, яким ліпше буде вертатись з нарубаними вервечками. Зійтися умовились на закові під розчажненою липою, де стежка виходить з Храпалевого садка на Гаджаків. Микола спішив. Незвикнувши ходити темрявою, в кущах, Юрій відставав. Під спаленою громом грушею трапилось їм вовче лігво. Микола розворушив заспаних вовченят, чудуючись, спостерігав кволі незграбні рухи, невидючі писки й розгадував: у малих ще теплі спинки, вовчиця недавно лишила їх, пішла на лови й нескоро вернеться.

Вовченят було двоє — від молоді — казав Микола, у старі буває більше. Присівши навпочіпки до мізерних і втішних звірят, Микола милувався нахідкою, радів, мов дитина. Лице його округлилось, брови простерлись до скронь, поблискували на місяці крізь усмішку зуби й світились прищуплені очі тим самим відсвітом місяця, що й вогкі писки вовченят, що й покладений на коліні для поготовки його пістоль-куцак.

— Залишімо їх. Утікаймо! Нас хлопці ждуть...

Але Микола вже не слухав Юрія. Підперезався туго ременем поверх куртки, поклав вовченят собі за пазуху.

— Обох не бери! — перечив Юрій. — Лиши одно вовче-

ня, щоб вовчиця мала принаду й не гналася за нами.

— Я щільно застібну куртку, на вітрі не буде чути духу малих, а вовчиці я не боюсь!

Юрій домагався, щоб Микола не брав обох вовченят.

— А ти знаєшся на вовках, що багато говориш про них? Прізвище твоє Вовк і гарне справді, а сам ти боязливий.

Гнів і образа на товариша поменшили Юрієві страх, додали відваги, він пішов вертатись додому сам, лишив Миколу.

— А вервечки? А хлопці?!

Юрій не оглянувся, за мить стушувалась у чагарях сільвета його. Микола був певний себе. Стріляє він добре, набоїв при ньому стачить, а Юрія вовчиця порве беззбройного. Як остерегти товариша? Гукати? — накличе людей на садки. Микола вистрелить. На постріл будь і хто, то побоїться йти вночі в гущавину. Вистреливши, він зрозумів помилку — тепер вернеться вовчиця до лігва, потривожена пострілом. Постріл ударився в небо луною, на Хоролі в затонах, широких по великій повіді, крикнув наляканий крижень перелетний, крик відбився в садах, і відлуння пострілу приглушило його.

Відлуння було такої сили й так побільшувало простір, що Миколі здавалося, Юрій ніколи не вибереться сам з чагарів, і збирається вже на нього напасти ціла зграя голодних вовків. А це тому, що Микола сам налякався свого пострілу. Одначе вовченят не лишив.

— Я стріляв не на вовчицю і, бачиш, не втікаю від неї, заради тебе бабахнув, — заговорив Микола розпізнаючи за кущами Юрія, що стояв не голіруч, а з добрячою хлудиною, яку встиг викорчувати в кущах ліщини..

— Не ховаєш зброї? Хвастаєш, Миколо? Знаєш, що тепер може появиться міліція, і хто зна, що нам буде гірше, вовчиця, що нападе, чи Дадон. Тепер найбільший злочин рахується тому, хто озброєний живе...

Вовки водяться в Кільдіші. Цього року вони змандрували, передчувши зарані велику повідь, що залила острів. З Кільдіша ліси тягнуться на верхів'я Хорола, ідуть на Запсілля, на Диканьку й Зіньківщину, на Полісся — до північного заходу, на верхів'я Десни й Дніпра. Звідси лісами можна вийти до Фінляндії й на Дежнів мис за Сибіром на

схід, можна йти лісами в кругосвітню подорож. Батько Миколин не тільки коваль добрий, але й мисливець. Від батька Микола знався на вовчих звичках і поведінці. Холодної зими вовків гонить голод, з північних лісів вони мандрують на південь, до обгосподарених районів в Україні...

— Що ти знаєш, Миколо? Вовчу географію читаєш мені. Дадон певно вже чекає на нас біля Яриги, проти Маленької церкви, або на греблі. Через тебе й я потраплю на підозру...

— Я знаю, Юрку, вовчу психологію. І Дадону знаю. Підемо через цегельню, як сюди йшли, й обминемо киргиза. Знаєш, що вовка можна легко налякати, коли нападає, хоч він і сміливий. Зляканого вовка завжди можна подужати. Нападає вовк незграбно — кидається наосліп, бо відважується нападати, коли голодний, а голод засліплює йому глузд, тоді в роз'явлений рот всунути йому рукавицю, або гирлигу — чого не проковтне. Ого! він захлинеться, коли заткнути горлянку, знепритомніє. Вовка тому й дурним називають, що непритомного його легко подолати, часто сам здихає з переляку. Але вовки зроду розумні по-своєму, а Дадон завше дурний.

Андрій устиг нарубати вервечок. Чотири бересточки повалив, аж но гримнув постріл так, що верхки дерев похитнулись. Діяв він миттю. Два бересточки взяли з собою, два приховали. Уже перейшли хлопці греблю повз Яригу коло Малої церкви, зайшли в церковну огорожу. Тут налякала їх сова. Сиділа на ринві з засвіченими очима й нявкнула, наче нечиста сила. Сполохана, кособоком вилетіла на вершок чорної липи, вище хрестів на церкві. Грицько спіткнувся на Андрія, а Василь Чекерес кинув бересточка, щоб утікати. Наробив гуркоту на помості. Якби в сторожці спав сторож церковний, Неїжко, то неодмінно проснувся і почав би кричати за помічку на злодіїв, бо йому здавалося б, що хтось з даху стрибав на поміст.

— Це сова... — заспокоїв тихим наляканим голосом Андрій і себе й хлопців.. — Вервечок не кидайте, ми вже, ражуйте, дома...

Він почув власний голос, заговорив цілком владно: „І гаразд, що сова чекала на нас. Тепер ми знаємо, що сюди ніхто не йшов, її не сполохав — ми підемо певні, що дорога нам вільна, й на цвинтарі нам ніхто не стрінеться“.

Ідучи цвинтарем, хлопці не боялись мертвяків, які вставали з могил, білили кістями межі хрестами. Ішли відважно, а мертві зникали в могили, й хрести з тінями від місяця не робили зблизька містичного враження. Проти свого двору Черкерес повернув на дорогу з цвинтаря, бересточка, якого ніс, заховав дома, Грицько свого бересточка ніс до себе додому. Потім хлопці паритимуть вервечки разом.

— Якщо сови вилетіли на лови, то час такий, що й батько з млина вертатиметься, — говорив Андрій Грицькові, щоб поспішати.

Показались на вилазці з цвинтаря хлопці, й спіткалися з батьком. Зупинивши коней в шарабані проти воріт, він покликав собаку й нацькував. Лишалось мало надії, щоб випередити батька: доки він заїде в двір і випрягатиме, заводитиме коней — перебігти Гмиреними суточками, поза своєю конюшнею. Лизько пристав до хлопців, подразнений незрозумілою йому тривоگوю, кидався під ноги й скавулів з дурних радощів. Андрій вхопив собаку на плече, тримаючи за передні ноги, затиснув палець.

Брама пройшов ще раз до воріт, кликав з цвинтаря Лизька і, недокликавшись, вернувся, був страшенно здивований, найшовши собаку в його будці, нече побитого, з виглядом провини, змовклого й невеселого.

Хлопці тим часом зносили мливу до комори. „Де, Грицьку, бересточок заховав?“ — спитав Андрій.

— Покинув у цвинтарі, в рові...

З короткого розмаху Андрій ударив брата й трапив по тому місці, що й учора вдарив. Грицько змовчав. „Учора я вдарив тебе за Миколу, бо не треба розносити, що він стріляє, а сьогодні за бересточок, бо треба було волокити його за собою в двір.“

Хлопці входили до хати, й батькові замаячили в отворі дверей ті самі окреси плечей, високих шапок, зросту, що й на закопі цвинтарнім з дикої лози мерещились: надворі було на повному примерканні місяця, від осики клалась густа тінь на вилазку, тепер хлопці явилися у дверях з темних сіней, порівняння не в'язалось виразним враженням у цілість, однак Брама не довірявся своїй непевності, піддавався тому почуттю, що напало раптом його з утоми, з переголодання за день, з дивної поведінки собаки, з підозри до хлопців —

де б вони могли бути нічної пори поза домом, коли він так припізнався з млина?!

— Це хто тобі, Грицьку, пускав кров? — спитав він, побачивши розбиту пухлину на устах у Грицька.

Могло б зайти докладне вишитування, одначе мати заступила зболілою за вечір душею синів. „Проти ночі мені не зачинай, батьку!“ — промовила. Брама круто повернув до столу, під ногою скрипнув твердий чобіт тим скрипом, який був приємний при всякому настрої, нагадуючи йому твердий його крок. Доки на столі появилась вечеря, хлопці поклялись спати, щоб незаймані подушки не виказували їх відсутности в хаті без батька. І мати не покликкала їх їсти, хоч як страждала за голодних дітей.

Ївши, Брама розповідав про Ноджин хутір. Приходили конокради коні вивести. Продовбали дірку повз одвірок, один поліз рукою засув відсувати, а старий Ноджа ночував у конюшні й відрубав руку по лікоть...

— Навіщо таке розказувати проти ночі, щоб я не спала? — благально сказала до мужа Марія. Вона ставала така скоряюча, так покоряла мужа, що він мимохіть змовк, пожалівши її.

Одначе зрушена з інертного стану її вразлива уява уже затопила її істоту страхами, для спокою собі вона спитала: „То що ж і собак не було надворі, щоб побудили в хуторі людей?“

— Собаки гризли злодійську принаду — варені в лої клубки валу; вони були міцні, дражнили, а поживи не давали. Розумних держать, одначе, Ноджі собак, вони озлились напали й прогнали злодіїв, саме коли ті душили старого...

Принишклі в постелі хлопці слухали батькову оповідь. Коли добре засіріло надворі, Ноджа вийшов з конюшні до хати йти. Конокради чекали його за причілком, вхопили з-за плечей, щоб не впізнав увічі їх, і задушили. На гвалт собачий збіглися молоді Ноджі — конюшня відчинена, коні збунтовані, старого найшли неприсобі за приліском у вишнику...

— А рука чия ж лишилась у конюшні? — спитав Грицько.

— Відрубану руку забрали злодії з собою.

— Молімось та спімо, скоро другі півні співатимуть, —

просила мати.

Вранці Брама постеріг, що його собаці передні ноги були попідрізувані під колінами. „Не інакше, як косою хватало, щоб під горло зарізати,“ — міркував він. Кажуть, у страху очі великі, бентежні уявлення також перебільшені бувають. Брама не помічав браку глузду в своїх уявленнях: на собаку з косою ніхто не йтиме. Принесли Лизьковій дерти запареної від кабана, вгодовуваного к Великодню, але й такої їжі не брав собака, вибачливо поглядав на господаря, вдячний за піклування. Дивувалися й хлопці пригоді: безперечно приходили конокради...

Пораючись у клуні, доки до школи йти, хлопці сперечались, чи злодії також бояться, коли йдуть коней красти?

— Ні, Андрію, злодіїв цього разу ми не вислідили б, — сказав Грицько.

— Побоялися б?

— Чекай, брате. Думаю, що їх і не було сю ніч. Лизька на плече ти брав учора?

Андрій оглянув свої руки.

— Ти лівша, брав на ліве плече. Дивись на себе, чого куртка твоя проріzana зліва?

Куртка була покривавлена, притерті порохнею з борошнених мішків, плями руділи досить помітно. У Грицька була голка й сирова нитка, поріз зашили вдало, лишилось змити плями. Андрій зрозумів брата на півслові: сокира була в нього припнута на ремені, обушком під пахву, гострий кінець пробив куртку й порізав Лизькові ноги. Пригода поєднала братів. На собаці скоро заростає, а батків гнів буде довгопам'ятним! Грицько був у батька вдатній, терпеливий до безкраю, притаманна Андрієві брамівська запальчивість, одначе малим його звали тонкосльозим. Андрій і русявий по батькові, гнучкий, Грицько по матері темнорусий, округліший, на вирість порівнявся з Андрієм, маленька Тетяна — аж смішна, така була в батька вдатня: золотава. За дітьми мати однаково тужила за кожним, але за Грицька, здавалось їй, найбільше серце материнське бентежить. Намагалась зрозуміти мати свою тугу: Грицько виростав сильним, а сильному все тяжче життя складається, як на дужі плечі — завше більший тягар випадає.

На слові чесному прирекли взаємно брати не казати

батькові-матері про пригоду з сокирою. Зайшли матері страшні ночі й без того. День роботящий кріпив терпіння. Вночі облягали ворожі сни: у конюшні гвалтував сабака, замиканий з кіньми, здавалося, рвав двері. Прокинувшись, Марія будила мужа, він витирав сорочкою спітніле лице й сидів на постелі, прислухаючись, що діється надворі. „Може хлопців покликати?“ — шептала Марія. „Приляж, налякана, я не боюся“. — Брама лагіднів, шкодуючи дружину. Безперечно, надворі було спокійно. Повернувшись до хати, він скоро засинав.

Цілий тиждень тримав при собі в роботі хлопців по школі Брама. Вечеряли пізно й відразу клались спати. Минула Вербна неділя, на Страсному тижні Брама пересипав борони, ставив нові глиці й наново відтягнені зубки. Хлопці не пішли до школи в середу, проти Чистого Четверга, бо роботи було багато.

Сумував Брама над зістарілою дідівською справою. Снасть була перетружла, робота псувалась. Промисловість почала виробляти на старих заводах бельгійських акціонерів у Харкові гарні зразки хліборобського інвентаря, у Миргороді появилися два закордонні трактори, навіть, у Химочки в Ліску, у Старицького на Ведмедівці. Тільки ж ціни на інвентар неймовірно високі. Передполуддя просидів Брама в клуні з Варламенком, членом правління кооперативи, забігав також на перекур Кость Безденежний, нічого не розв'язали гуртом. Райвик вимагає подати список усіх членів-пайовиків, кооперативу включають до загальної системи Вукоопспілки, дозволеною лишається тільки споживчо-постачальна діяльність: бакалійно-скаб'яна крамниця в місті та дві її філії на хуторах. Збутово-заготівельна діяльність переходить до державної монополії. Приватнім господарствам держава кредитів не даватиме. Не в тому зло, одначе. Нові заходи влади по суті ліквідували кооперативні об'єднання селян. Через кооперативу можна б було створити конкуренцію державі, продуцент-господар ставав би суверенним.

Заготовляючи від селян хліб, сировину, живність — кооператива постачала б їм машини, мінеральне добриво, провадила б агрономічну й ветеринарну обслугову. Посіви й годівля худоби регулювалися б здоровою конкуренцією на ринку, сільське господарство з натурального ставало б про-

мисловим, а руйнування селян припинилося б. Місто й село найшли б взаємний збут продукції, так і творився б зріст економіки краю. Треба їхати до ВУЦВІК'у, говорити з старостою, — радив Варламенко. За себе він сказав, що не поїде, хай Свистьоли йдуть з Брамою.

Настрій не тихомирився Брамі з такої ради Варламенкової. Раптом опалив його гнів:

— Пощо спилюєш зубок і тратиш залізо, парубче, схопив він за руку Андрія.

— Перше — Андрій випручавсь з батькових рук повільно, знаючи, що коли батько міцно тримає, то може вдарити. Потім пояснив, що він спилює не кожний зубок, а той, який у бороні випадає гострим ребром наперед. Брама розумів, що такий зубок не зриватиме й не пушитиме ріллю, а поротиме, наволочиння різатиме, а не виволочуватиме. Борона тільки поскородить зверху поле, глибокого обробітку ґрунту не дасть... — Так він і перемінив гнів на м'ялість. Завіяло вітром свіжим до клуні, втираючи піт на мідянім лиці, Брама випростався й відсапнув свіжим, як проростання брості, повітрям. Від коров вертала дружина з повною дійницею, тримала навідлід вільну руку, перехиляючись всупротив до несеної ваги. Вітер заходив широкий, дощовий, завівав жінці полу, білів заплок сорочки, й хода її здавалась дівочою. Коли клямка сінешних дверей відбила знайомим дзвоном, а дружина зникла до сіней, він пошкодував за враженням: такою ходила дружина першої пошлюбної весни, признавшись йому, що в зачатті хотить.

На подвір'я вибігла мала Тетянка, гукаючи, що буде дощ, і мама казала цідильники білі з тину познімати.

Шумів чорним верховіттям сад за коморою, з вітру стугоніла земля. Дай, Боже, дощу цебром-відром і дійницею!

Над вигоном заходила велика синя хмара. Хмара громадилась повагом, ніби остерігаючись схлюпнути завчасу свою плідну вагу, ніби наміряючись донести її за 'вгороди, на поля. Дощ не накралав, пішов відразу. Шумливий, щедрий. Привітав його Брама без шапки. Загримів грім — Брама перехрестився. Ішов широким розгоном грім, далеко затихав, зблизька зачинавсь. Брамі мерещилась Франківська весна — гримить, благодатна пора настає! Хмара зупинилась серед поля, розпросторилась на все небо й полила зі всієї

снаги цебром і відром, відслоняла краєм сонце, й дощ ставав золотий.

— Золотий, як надія, що збудеться! — сказав Брама голосно й побрів під дощем, змалившись, простоволосий через увесь двір до хати, думаючи з утіхи: „Яка гарна прикмета — грім на голі дерева: буде врожай!“

Дощ полоскав землю з рутини по позимівлі, щоб вона здоровилась, молоділа й опліднювалась.

Марія поралась у хатині, біля неї пахло молоком. Сутінне з того, що за хатою густий вишник, вікно світилось інтимно, Браміні очі зійшли з сірих на зеленкуваті, ворухений в усміху ус відчувавсь дружині зблизька діткливим, і теплінь у тілі схвилювала її до ніг не знати пощо серед дня, а муж узяв її під лікоть, сказав:

— Обідать прийшов, поспіла?

— Ти тільки й чекаєш на те, щоб поспіла... — відповіла дружина з тією ж двозначністю, що чулася їй у мужевій мові, з тим же усміхом.

Звинно поступилась Марія в притул тугими, як у году-ючої матері, грудьми поза плечі мужа, глянула в самісінькі очі зблизька, й лишила стояти його непогамованим, доки й виносила глечики до сіней, щоб холодилось переціджене молоко.

— Грім прогримів, Маріє! — гукав, нарешті, Брама дружині до сіней за непричинені двері. — Від цієї ночі лоботряси підуть надвір спати! — гукав, думаючи про те, що пошле хлопців ночувати в возовні, ближче до коней.

Конюшня у Брами нова й добре замикається на гвинт, стіни литі — топтані з житньої соломи, заливаної рідкою глиною, з глеєм наколоченою. Під одним дахом з конюшнею — возовня, далі коровник. Встаючи від столу по обіді, Брама наче б по-дружньому, але боляче потряс Андрія за чуба й сказав: „Сю ніч надворі статимеш з Грицьком“.

Цього вечора мати молилась більше звичайного: ідучи спати до коней, хлопці взяли сокиру з собою.

Лежачи в постелі, доки дружина молилась, Брама роздумував: прислів'я каже, якщо на голі дерева загромить грім — будуть злодії ловитись. Кому ж вони першому на кутку піймаються? Він не молився. Відношення до Бога в нього вичерпувалось самозрозумілим поняттям того, що Бог

існує, що жити треба по вірі, Бога шанувати, а рахувати молитви до Нього зайва річ, бо виглядатиме на те, що з Богом можна торгуватися. Від дружини ще пахло молоком, коли вона поклалась у постіль, пережите в день збудження охопило повним гоном обох, вона скорилась пристрасно, одначе не наповнилась тим заспокоєнням, з якого він, вдовольнившись, відразу заснув і міцно спав до розсвітання.

Усю ніч водили Марію ворожі сни по глинястій горі, де не з'явилося ще ніякої порості, а тільки торішній бур'ян-сухостій шарудів рудими кущами під зеленим місяцем. Перейшов горою Ноджа задушений. Потім Лобурці-конокради убивали найменшого родака... Про ноджанську подію лірники склали псалму, співали в піст на базарі, тепер псалма снілась перечуленим жінкам.

Подія в псалмі складалась на містичне передання, доведене до слабування духовного: убивати почав батько молодого Лобурця, бо хотіли його похоронити, щоб по відрубаній руці, люди не дізналися, хто на хуторах коні водить... Псалма повідала, що тільки місяць з неба бачив убивство. Спершу старий ударив кулаком. Маючи відрубану руку, син не боронився, лише повернувся на батька лицем і по його очах розгадав замір. Просив пощадити, обіщав зійти здому, де його не знатимуть, нізащо до роду не буде признаватись. Благання старий розумів, але не вірив долі, що вона милости-ва буде й ніколи не зведе роду з сином, позначеним таким ганебним каліцтвом. Щоб не впасти в милість, батько роз'ятрив у себе лють і вдарив шворнем...

Перед ранком Марії сновидіння перекинулись інакше: якби на Місяці були люди, звідти видно було їм глинястий горб на Землі, у зеленому світлі видно було б батька й двох синів над убитим третім. Від них не лягають тіні, як від грішників, бо вони самі були тіннявими подобами, ноги в них поставлені широко, щоб не падати, тулуби нахилені допереду, руки не опускалися. А в обидва кінці горба глинястого смугою клалась дорога сіра подовж поля. Дорогою біжить заєць, хоче втекти від зеленого світла з місяця, бо при такій видноті сови полюють. Біжить заєць бентежно, зеленому світлу немає берегів, глинястому полю немає меж, і немає р'ятунку наполоханому зайцеві. Тяжкий сон триває до просипу тяжкого.

Існує в людей вроджене чуття самозбереження й множення, як і в зоовидів, одначе в людських проявах воно іншої якості й не вичерпується інстинктивним гоном. Воно більше диференційоване в людини, діходить логіки, вершиться свідомістю. Тваринний інстинкт сліпий. Сова не розчинить кігтів, уп'явшись на полюванні зайцеві в спину, не існує в неї диференціації в вольовому центрі для цього. Хіть до поживи в хижака тотальна. Пазурі розчиняться самочинно сові аж тоді, коли здобич сконає. Хватає сова зайця однією ногою, гонить його, б'ючи крилом. Другою ногою сова служить собі, хватається за перепони, щоб придержатись, не дати зайцеві скочити в воду, втопити її й визволитись, скочити в кущі, де сова поламає собі крила й загине. Заєць ще може вивертись на спину, вдаривши задніми ногами, розпороти живіт сові, і цього пильнує сова, люто тримаючи свою жертву.

Буває інстинкт послідовний у тварин: лис в небезпеці рятується логічно, відгризає собі ногу, схоплену пасткою. Так і сприймав Брама на власний глузд подію й псальму, що її оспівувала, й сон дружини з того всього: якщо Лобурці справді таке вчинили — то в них сталося також, за інстинктом, як у тварин.

— Умерти з таких страхів можна. Дітей мені шкода! — скаржилась Марія на свої сні, вболіваючи материнським жалем за дітей, охороняючи їх молитвами від своїх страждань.

„Так і в ворогів ведеться: боротьба до чорного дна!“ — міркував Брама. Чим він може допомогти рідній дружині? Досі не дізнавав у себе аж такого безсилля. Відводячи з своїх грудей заплакане лице її, благаючи захисту, казав: „Ти налякалась, моя. Молись, молитва помагає там, де ніщо вже не помага“.

Поговір на Лобурців межі людьми був великий, але доказів на них не було. Хоча й зник з хутора наймолодший, нежонатий син, одначе ж тіла його не находилось, — якби вбитий був.

Вранці Чистого Четверга Марія скупалась до світанку в купелі, завареній свяченою вербою, викупала чоловіка, доньку, сини скупались, щоб усім прийшло очищення од скверни на душі й тілі. По купелі почувалась здоровою,

замолоділою. Кожну роботу кінчала надхненно, хотілось почати й зробити щось гарне, удався їй хліб у тісті з нового млива, гарно загнився, золотивсь з умивання й міцно пахнув капустяним листком, присмаглим на черені. Взяла Марія почату хлібину, піднесла до сонця в вікні, поважила на долоні, поторкавши надрізану пухку середину, й з любови до себе, до своєї праці поцілувала хліб. Сьогодні спекла житнього хліба, завтра почне пшеничне великоднє печення. Творитиметься в хаті ритуал печення, богинею його буде мати! І всі в хаті служитимуть їй, мов богині, вноситимуть палива, води, не гриматимуть дверима, триматимуть двері причинені, щоб від протягу в комин посаджені паски не зійшли набік, високо сходивши в загніті.

В усьому відчуватиметься прихід свята. Буденні речі повиносять з хати, замінять їх речами святковими, будуть нові рушники на образах і стінах, нові килими на столі, на полу й на жердці. Заметене подвір'я уже взялось зеленіти, брость на деревах наливалась, птахи й діти ставали голосні.

Страсної П'ятниці надвечір забіг до Брам Чоломбиськів Микола, каюся, що через нього немає вервечок на коліску, єдиний тепер вихід, казав, іти нарубати бересточків у Лазаря в садку.

— І придумав же, Чоломбиську — з нерозбитим досі чолом — вовкодавів вигодувати з вовченят! — напав на Микола з глузуваннями Грицько. — Не знаєш, халепо, що вовка скільки не годуй, він у ліс дивиться! Не нидій тепер, а боронися. Що скажеш? Бо битиму!

Микола боронився:

— То прислів'я таке, і воно про людей, подібних до вовків. У легендах говориться інакше. Був у людства період легенд, так починалось людське мислення, доки не виникла філософія. Про Ромула й Рома, засновників Риму, говорить легенда, що їх вигодувала своїм молоком вовчиця. Як це розуміти? Думаєш, Грицьку, що люди були нещасні? Скорше вовки були мудрі, і до них наподібнювали себе люди. Микола розповів справжню пригоду про мудрого вовка:

— Якщо вовк не налякається, він добре розуміє, що йому грозить і як рятуватися: нападати, чи утікати. Знай, між іншим, що в житті ніколи не треба боятись.

— А що таке страх — Може скажеш?

— Страх — параліч волі, багато людей живуть паралізовані й не помічають цього за собою. З волею заодно працює й розум у вовка, тоді в нього відвага й сила подвоюються.

Сиділи хлопці в возовні на постелі драбинами з гарби вивінованій, мощеній сіном, засланій рядном, укриватись був ліжник. Андрій лишався стороннім у суперечці, зосереджено читав, надворі засутило на вечір, він відклав книжку, бажаючи перейти, щоб засвоювалось прочитане, одначе лишився послухати — тема мудрого вовка зацікавила його, а Микола, захочений його увагою, здобув надхнення й оповідав, як лютої зими 1924 року його батько уполював вовка-ватага. Тоді намандрувало багато вовків може з Архангельщини, може й з близького Сибіру були, таборились у Кільдіші. Полювання на вовків було облавою, вигонили їх з гущавини на лід і стріляли по Хоролі в спину з лісу і зустріч з Біликів.

Відрізнявся ватаг лискучим хребтом, сильний тічкар був! Його не могли навіть ранили, бо все встигав повертатись до пострілу передом, голову ховав якомсь між коліна, й дріб сковзалась по цупкій шерсті на спині. Стрілили тічкаря в перехреснім обстрілі, влучили в стегна. Почув ватаг у себе кров і пішов від гурту, поклав собі дорогу на біликівські двори, ледве зауважили мисливці його маневр. Мисливці докінчували забрід дострілювали загнаних на лід вовків, усі припускали, що далеко ватаг не втече, тропа по снігу приведе до його схову. По санный дорозі пізнавався ще можливо вовчий слід і провадив до осібного від села двору. Поза двором довкола лежав непорушений глибокий сніг, жодних ознак не траплялось на те, що вовк пішов далі.

— Не міг же вовк у хаті сховатись, — говорив господар, — у дворі шукайте, а за хату я ручаюсь!

Сини в господаря стояли незачинені, міг вовк зайти й до сіней. Але чи міг він визілтн по драбині на горище? Пристрасний мисливець завше полонить себе власною уявою. Такий був і Чоломбитько Пантелемін, батько Миколин. Він поліз і на горище шукати вовка. Рушницю повісив на драбині, озброївся захалявним мисливським ножем. Половина горища була завалена сіном, по застрішках не находилось вовка. А вовк був на горищі, наче в нору заліз задом у сіно,

терпів, доки по ньому топтався мисливець.

Звикнувши до сутіні, очі бачать ліпше, коли Миколин батько став на драбину, щоб злазити з горища, то примітив вовка в сіні: дивився засталеним насторогою терпеливим вовчим зором.

— В один мент батько звів рушницю, вовк скочив, але постріл заслони́в батька від вовка... — Микола зняв шапку й смушком утер собі піт на чолі.

— Айщо! я казав — вовкові не можна вірити, — вставив від себе зауваження Грицько, припускаючи, що отут він і зловив Миколу на трудному.

— Чекай, я не кінчив! А тобі вовк мав би вірити, коли ти вбиваш його? Це теж — айщо! Ох, і мудрий же був вовк, як я тямлю, — повертався Микола до трансю, з якого вивів його Грицько. — Проїшов далеку дорогу, на Україну йдучи. Батько мій часто згадував, шкодував — і навіщо його було стріляти!

— Жалість до ворога мучила?

— Грицьку, я батька свого ліпше за тебе знаю: він вагався, ану ж убив людину. Легенди розповідають про зоометаморфозу в людей...

— Римські легенди?

— Наші! Перекидалися у вовка характерники з Січі, або козак Мамай!?! А князі наші та дружинники перекидалися на вовків-сіроманців, перемагали вовчою мудрістю сильного ворога? Якщо в віршованих байках дурним вовка малюють, то це запозичення, чи занесене чуже чортзнащо. Василь Дмитрович знається на легендах, можемо до нього піти колись у музей, він розсудить нас. Ще ось недавно ми всі пам'ятаємо отамана Глиняного, року 1925 раною весною його взяли, наче вовка на горищі в сіні, може в того ж біликівського дядька. Батько каже, й землянка Глиняного була в Кільдіші.

Грицько пам'ятав: то було в ранішню пору, по Середохресній неділі, коли сніг добре розтав. Була сльота, Глиняного везли на возі, припнутого цепом до підток. Хлопці йшли зі школи й обминали воза стрічного байдуже, аж потім розгадували й дивувалися — кого повезли під охороною озбросних вершників...

Прийшов Василь Чекерес. При ньому хлопці змовчали

про Глиняного. Андрій тонко помітив це — не вірять Васи-
леві. Так і зійшла Андрієві тема з мудрого вовка на тему
довір'я в людей у боротьбі. Звичайно на епізоді — коли
зброя націлена в лице — наївно ставити питання про довір'я.
Андрій спроможний був роздумувати над цим питанням
ширше, не лише в аспекті честі. Скорше чуттям, як розумом
наближався до істотності. Пригадував Килину, яка часто
говорила: „Часи громадянської війни в Україні такі недавні,
що по землі неможна ходити — так і наступиш на чийсь за-
гублене в боротьбі життя. Скільки страчено щастя, скільки —
життів людських!? Хто відбере право на честь тим, що ма-
ли відвагу полягти, не відступивши від ідеї, в яку вірили?
Батьківщина — це велич! Її правда та сама. Але ж вірою в
неї люди розминаються й бачать мету боротьби по-ріжному.
Так і стається те, що Україна одна, а українців у неї щонай-
менше два, бо вже двоє, як прокляття, взаємно не вірять
собі й стають супротивниками, не дбаючи про те, що за
їхньою супротивністю губиться народня мета боротьби...“

Одначе, завше згадуючи Килину при цьому, Андрій
якось відчував, що не достоменно він переживав її страж-
дання, занадто логічно, бракує пристрасти йому.

Мабуть що й тиша тривала, доки Андрій полонився був
у мислі такою важливою пригаркою, бо Микола заговорив
поквапно, щоб не мовчати всім довго й не баламутити Ва-
силя.

— Якщо й Чекерес прийшов, то судімо, хлопці, всі ра-
зом, як нам нарубати вервечок у Лазаря в садку?

— Убити його сучку потайну...

— Скажуть на нас, Василю, що ми злодії, якщо вб'ємо.
Собака в дворі теж добро для господаря. Вервечок ми нару-
баємо, викрадаючи, як було молоду викрадали здавен, коли
не висватувалась...

Микола захоплювався, деклямував, здавалось, говорив-
ши, й хлопці несподівано розсміялись, не витримавши сприй-
мати його тону в потрібному трансі. Ошелешений несподі-
ванкою так він і спинився з забутими устами. Скісно випро-
стані його брови спинились теж, очі, некліпаючи, метнулись
іскрою по лицях товариства за співчуттям. Але співчуття
Миколі не було. Жорстоку мить спростував Андрій, розра-
дивши товариству: вервечки на колиску й молода — далеке

порівняння. Живуть і негативні узвичаєння в народі, всупротив звичаєвому праву. Було, взагалі „умикали“, тобто викрадали молоду. А коли утривалось висватування, то пережиток старого узвичаєння відновлювався там, де право перечило виняткові: молоді не віддавали заміж — її викрадали, або вона „утікала“. Вервечки також доводиться викрадати, коли немає де взяти за звичаєм. А колись толокою челяд рубала їх не криючись. Посілости поділені межі людьми давно, двох бересточків немає де взяти на вервечки...

— Будемо викрадати, як молоду, бересточків може і в Лазаря... — кінчив Андрій. — Лише зробимо це гідно.

— Можна не вбивати собаки, — радив Грицько. — Устигнути б лише нарубати, доки старий Лазір збереться гнатись за нами. Напасти смерком, у дві сокири, по два нас. Один рубає, а другий хто підхоплює зрубану вервечку. Бігти на поле, вночі старий не гнатиметься далеко.

— Гнатимуться сусіди, ти хочеш увесь хутір підняти на нас...

Зайшов до Брам Іван Бакалівський, він співає в церковному хорі, прибраний був до церкви, зачекав Андрія, доки прибереться. Пішли врдох на страсти. Дорогою розмовляли. Знаючи брата рідного, Андрій припускав, що хлопці підуть за Грицьком, спробують нападком нарубати вервечок у Лазаря, вчинять не до гідности.

Негідність і сталася. Вертаючись додому з церкви, Лазір найшов свою собаку зарубану при підворітні. Лазірка й дочки прийшли по ньому, бачили старого кінець столу мовчазного, мовчки ставили свої свічки, незгаслі, поруч його пломенючої свічки, стрімляючи в зерно в полив'яному глечуку, розписаному виноградом — виновими кетягами зеленим листом та витими тонкими вусиками по нагідковому полю, мовчки відступали від столу, хрестилися й клалась спати.

Лазір змовчав пригоду, щоб не бентежити сім'ю такої ночі. Став посеред хати, готуючись сповняти обряд, міркував, що трба йти хрести напалювати тим паче, якщо біда ходить по людях. При світлі свічок виглядав він могутнім, більшим за себе справжнього. Тінню сягав стелі, а взявши свічку до рук, ще побільшав, світло зосереджувалось на лиці, образ його наче барвами живими на тлі п'їтьми клася: білу

голову й бороду він голив за козацьким звичаєм, лице по овалу значилось звинними донизу лініями, такі ж лінії значили профіль трохи горбуватого, неча б повислого, носа й довжились по білих плеканих вусах. На очі клались повіки спуклі. Лазір завжди виглядав задуманим. Тепер він був суворим. Тіні устоялись не надовго, образ на тлі п'їтьми перекинувся в одне з живою істотою, бо Лазір зрушився, крок ступивши, а пломені заколихались, змішали барви.

Щоб тихо ступати, вставши з постелі дивитись, як батько напалюватиме хреси надворі на кожних дверях, Василина пішла по хаті боса. Сіла при вікні. Батько хрестив пломенем свічки страстної комірні двері. Пішов до клуні. Дівчина не пересіла на застільне вікно, щоб стежити за батьком. Задивилася в небо. Як з весною воно побільшало, як побільшало зірок на ньому, як вони назубулись зелено-рожевими язичками, наче б засіяне зерно проростає! Мати й Настя скоро заснули, потомлені. Свою втому Василина розносила на вітрі свіжому, що заледве чувся, напосний бростю, яка вже, переповнившись, розчиняється буде на деревах. Схвильовано млостились дівчині тугі, наче брость, перса під сорочкою. У другій квартирі місяць повнився, а під його сянням ніби й ніч млостилась, хотілось іти, може по росі, або чогось іншого хотілось. Василина не знала, що вона кохає, незнаючи кого, хто буде її обранець. Все прийде потім, а тепер болісно назублювалось чисте хотіння. Нез'ясовані почування накликали сльози — і з жалю й з приємности. Розвивалась пристрасть дівоча й бентежно хвилювала. Слухаючи себе, розхвильована й перенеслася в сні Василина, з сльозами дівочого п'їст'я. Снилися гарні хлопці, усе на віддалі й ні один не пізнавався.

Лазір вийшов за ворота перейтися понад дворами, так він і був з загашеною свічкою в руках. „Нагримів на голі дерева грім злодіїв, — сумував, ідучи, — убивають собак по дворах, потім почнуть коней водити“. Куток був заселений на спроданих землях пана Шишацького і назвався хутором Шишацьким. Селились тут самі козаки, за пам'яті Лазаревої когось з міщан на хутір не приймали селитись, люди віддавна були тут дружні й довірливі. У свого батька він був один син, у нього — одинадцять синів, трохи більше, як у батька було дочок; одинадцять хат побудував Лазір за

життя свого, усіх синів поселив хутором на дідизні, далеко під Ісивою, сам лишивсь доживати на власному обійсті з молодшими доньками.

Господарі потай стерегли двори, збирались по два-три, ходили в обхід. Перед святами злодії стають зухвалі, вони заздрісні на добробут у людей. Тепер, доки тягнуться останні дні посту, їх і пильнували, по Великодні в молоді почнутьсь вулиці, злодії стратять відвагу. Нікого не стрів на кутку Лазір, так і пішов додому з холодною свічкою в руках.

Рано вранці Андрій Брамин стрівся Василені на фіртці до двору, і вона пізнала, що його бачила в сні. Хто в них дома, питав хлопець.

— Дома я, бачиш, Василенка, Наші всі в хаті, а батько пішли до ворожки, хочать знати, що їм на коні випаде.

Андрій приніс пута залізні на коней, бо вдосвіта Лазір заходив до них і просив позичити. Стара кобила згідливо прийняла путо, заледве прислухаючись дотикові холодного заліза, переступила зручніше, потім обнюхала заковані ноги. Молода лошиця дуріла! „Вона четвертачка буде весною, батько збираються до жеребця зводити вперше, якщо погуляє,“ — виправдувалась за шаленну лошицю Василина.

Лошиця вміла чудово ставати дуба й кидати перед себе на поводі Андрієм, наче снопом. Василина страждала дивлячись на змагання, молила Бога, щоб хлопець не попав під копити. Андрій стриножив лошицю, тоді вона ставала на коліна. Зумів би Андрій і повалити її, силою закувати, якби був йому до помочі Грицько, коли стане лошиця на коліна, хватати її тоді за вухо, за холку й класти на бік.

Андрій розумів, що молода кобила не приймала пута не з того, що норовиста, вона боялась. Норовиста кобила їжі не бере, а лошиця їла, і їй дали вівса, щоб заспокоїлась, ївши. У неї ласкоти — зрозумів Андрій, дотику до жижок, наче жигала боїться. Принесла Василина прядива обмотати петлі залізні, що накладаються нижче мичок на ноги, щоб були теплі й ласкаві. Натерли ще ноги сукниною нижче колін, путо тепер не дражнило холодним дотиком, лошиця й не почувала, як її одурену окували.

— А ти, Василено, не боїшся ласкоти? — недоречно спитав Андрій.

Дівчині запит видався ласкавим, і вона ласкаво приклала

нашмагані прядивом свої долоні до лица Андрієві, сказала: „Бачиш, яка в мене кров горяча й світиться крізь шкіру?”

— Добре зробили, діти, — озвався Лазір несподівано на подвір'ї. — Ласкою риба лід лиже, щоб розступився! — Він бачив, що треба було обмотувати прядивом путо, щоб лошиця прийняла його на ноги, бо в старій кобилі путо на ногах не було обмотане.

— Молодих беруть ласкою, старших — глуздом, силування й на скотину не добрий спосіб... — додав, повчаючи, Лазір.

Було тихо повсюди, нечутно росла трава під теплим сонцем, любились голуби, порядкував ревний півень межі курей. Двері до конюшні лишили відчинені, перекладені бильцем, щоб коні вітрились. Мале лоша гарно грало по подвір'ї, кобила-мати іржала за ним застережливо, коли забігало далеко, лошиця харапудилась. Лазір обдивився пута на конях, старій скинув, а молодій відімкнув, поспробувавши замок, і знову замкнув, щоб привикала закована.

Переодягнений легше на теплий день, Лазір вийшов ще до коней і ще раз застав, як Васирина тулила долоні Андрієві до лица, удавав, що не помічає дівочого милування хлопцем. Говоривши повагом, неквапно поведившись, своє мудре й тверде життя перейдене відчуваючи за плечима, Лазір і словом і чуттям допитувавсь розсудливості в Андрія, а постерігши, що такий і хлопців, буває, водить на кутку, зачав говорити про колиску. Розповідав, як за його парубкування в ніч одну, Великодньої Суботи, на кутку зводили хлопці колиску й колихалися на Великдень. Довідавшись, що Андрій розуміється на звичаї й умінні ставити колиску, старий пообіщав дати дерева на сохи, дозволив нарубати вервечок у садку, хай но збирає увечері хлопців.

По цілоденній роботі Васирина присіла на ослоні, роззувшись, підбгавши натруджені ноги. Жувала окраєць житнього хліба, черствого, але солодкого з проголодіння. Вчорашній вечір і сон і день минаючий змістились в одне. На хліб упала сльоза, дівчина відчула солоний смак і глибоко схлипнула. „Невже Чоломбитьки злодії?“ — подумала. У триванні за роботою не забувався їй Андрійко, спотикалась на його імени, до матері сказала була, яким рушником запинати Андрійка, гадаючи на останку прибирати до свята

зеркало. Підозра на Чоломбиськів довго не мерещилась Василю. Хлинули інші почування.

Василина розплакалась, плакала тихо, приховано. І не з суму ніби. На порі кохання приходило, як весна. Рано Василю дізнала в себе зростаюче почуття любови. Зайшло воно з квітів у неї. Плекала їх грядками вряд і кущами. Усі були яскраві в цвіту, барвисті й міцно пахнули. За квітами полюбилися узорі, тоді вишивала багато й терпеливо. Дівчині полюбилися свої руки. Почалося з пальців, з пучок, що вправно виблискували голкою й клали в хрестик барвисту нитку по полотні. Полюбилося їй закачувати рукава вище ліктів і втішатись своїм тугим тілом, товстими косами, часто мила їх, розкішно розчісувала, заплітаючи кісником. Поволі стала кохатись у собі, відчувати незнані хвилювання й піддаватись їм. Потім її любов до того визначилась, що дівчина стала дізнавати — як вона хоче любити якогось хлопця гарного!

У старого Лазаря суворе лице й прозорливі очі, з примружених гарячих повік дивиться сильний зір, старий ніколи не лукавить, і йому тяжко злукавити. Андрій почував, що стачить йому совісти витримати за честь свого товариства перед лицем Лазаревим. Честь у перевесників щира, діяли вони незлосливо, хібащо свавільно. А хлоп'ячому свавіллю вибачить старий козак, не інакше й бути. Андрій вагався, йдучи до Лазаря, можливо, підозріває хлопців за вбиту собаку, якщо аж так настирливо випитував, чи хочуть перевесники ставити колицку. Переміг вагання Андрій, пішов. Покладався на гідність Лазареву й не помилився: він щиро бажав допомогти поставити колицку.

До вервечок стали вдвох, Андрій з Бакалівським Іваном, вони знали роботу, як рахунок на пальцях, і провадили її, як найліпше засвоєний спів. Вервечки роблять уміло. Молодий бересточок запарюють з тонкого кінця на полум'ї, скручують у круту петлю. Потім парять усю вервечку, випростують на кривому й оббілюють. Готову вервечку, холодять, щоб була прямою назавжди. Окремо парять і гнуть каблучки з менших бересточків, каблучки мусять бути круглі й просторі, щоб довільно надівались на сволок, і щоб були не завеликі, бо хляпатимуть, якщо колихатися вище сволока. Потім вервечку збирають: каблучки вправляють у петлі вервечок,

вони схоплять на схрещенні кінці каблучки, і їм ніколи не розійтись. Тому кінці пускають довші, мов роги, щоб не виприсали з петель.

У вмілих руках берест стає сильним деревом, витримує роботу на велику напругу відосеренької тяги з вагою двох дорослих людей, що дорівнюється тязі кількох дужих коней. Щоб уміло обходитись з пареним берестом, треба досвіду і вправности. На колиску вибирають моложавих бересточків, без покручу й великих сучків. Покруч не випростується, а на обтятих сучках вервечка ламається. Париться вервечку чутливо. Перегрітий берест ломиться, недогрітий зализується: камбієве личко відколюється разом з корою, зализана каблучка не робитиме своєї роботи, без личка вона зламається в роботі, бо не матиме властивої пружности..

Личко на вервечках плекають, мов дівочу ніжність. По личку визначають силу вервечки. Андрій вихоплював з полум'я до міри запарений бересточок, бив об землю ним, щоб кора здулась, біг до колоди й по її ободі на мгли ока гнув каблучку, миттю спорював кору, щоб личко не зализалось, а Іван уже в'язав зігнуту каблучку.

Дівчата тримали свій пай у будуванні колиски тим, що приносили прядива, складаючись, обвивати вервечки. По жменях принесених можна було знати, скільки нових дівок на кутку дали знати про себе цього вечора. Перевесниці нанесли до Василя на пів повісма матірки: з дівчини одна жменя — визначили хлопці пай. Хоча звичай велів, а дома потурали нагоді, одначе кожна дівчина приносила прядиво, криючись, з-під поли, бо така врожденість дівоча була — з нахилом до таємности й цноти.

Прибіг Грицько хвалитись, що ями покопані, час зводити сохи. Челяді прибуло багато, прийшли аж з кінця хутора, від Захарини й Шапочок. „Хомути з лози поплетені, — казав, — пора скручувать пари сіх. Значи висоту по гіпотенузі!“ — подав він Андрієві шкіц на папері з трикутника, гіпетенузою якого мала б бути одна соха. Іван Бакалівський порадив значити на метер від землі до кресла, зручно буде розводити колиску й колихатись.

Доки смерклося, хлопці кінчили роботу з вогнем. Лазір велів палити багаття за клунею від поля за дня, бо ніч помножить полум'я й викаже далеко заграву. Увиті суканим

прядивом від каблучок по заплетені кінці петель, готові веречки холонули на траві, залічковані в полум'ї наостанку, личко було гарне, як смагле на сонці тіло дівоче.

Іван поспішив додому, до церкви збиратись, Андрія повела Василина вмитись.

Стоячи за плечима близько, доки хлопець зачісувався перед дзеркалом, Василина все хотіла сказати Андрієві про свою підозру на Чоломбиськів, і все вагалася. Може ліпше хай ніхто не знатиме про таке лихо, подумала лише, схлипувши: „Невже Чоломбиськи конокради?“

Андрієві здавалось, що дівчина плаче. Не оглядаючись, щоб не вразити, спитав — чому?

У дівчини на такій порі виростання багато жалів, нелуклячи, можна заслонити одним жалем другий. „За школою плачу, Андрійку! Який жаль у мене, не пускають батько до школи ходити. Настя вже висватана, а до мене приймака прийматимуть...“

Андрій надходив до свого двору, і несподівано у край до Чоломбиськової кузні почувся постріл. Застав Андрій Грицька в возівні. Дома не було нікого, батько й мати пішли зарані, щоб у Соборі побувати, познаменуватись до плащаниці, взяли з собою Тетянку. Грицько лежав на постелі, заклавши під голову руки, наслуховуючи приємність з блиску вечірньої зорі на жалі сокири, загнаної ріжком у підсішок. Двері до конюшні відчинені, перекладені шиною, взятою на гвинт ключем, коні гарно почувалися в прохолоді й добре їли сіно, даване на ніч. Зором одним на жалі сокири гострив своє чуття Грицько — безслівне, з одного сенсу дізнаване: як би він прямо поставив себе перед хлопцями, як би нещадно поставивсь до конокрадів, як би відверто й чесно ставив власне життя перед людьми...

— Чому ж другі сохи не закопані? — спитав Андрій.

— Тому, що Дадона налякались і розповзлись непомітно всі додому. Проїхав хутором на коні, киргиз проклятий. Питає, на кого ями копаємо. Не на кого, кажу а на що?

— І посперечався з міліціонером?..

— Ні. Я змовчав. Жду Миколу. Він пішов по болти, вернеться — удвох сохи закопаємо. Ну й колихатись у мене хай поткнуться...

— Братця! — прибіг Микола гарячий. — Вовчиця поя-

вилась. Мабуть упала на слід, навідувалась до вовченят, я її трохи не підстрілив. Тепер водить за собою мого батька поза 'вгородами: стріляє він з дробовика і не вцілить. Проклята кидалась коней порвати в Гаряджі, до них люди приїхали з хуторів, привезли паску святить. І знаєте, що — батько думає, що то скажений вовк, голодний на двори не йтиме в таку пору, каже...

— Зачиняй конюшню, Грицьку, — сказав Андрій. — Озброюйся хлопці, чим ліпше.

— Сокира моя! — поспішив Грицько. — Твоя, Андрію, залізна ключка, вона досить довга. Миколі — заступ.

— О, ні! в мене — куцак!

— Стріляти, Миколо не будеш.

— А якщо трапиться нагода?

— Хочби й трапилась — не смієш! Бери вила, вовка зблизька вигідно колоти, — Андрій узяв собі сокиру, Грицькові дав залізну ключку, кажучи: „Колотимеш теж вовка“.

Озброївшись, хлопці пішли до Лазаря зарбати вервечки. Василина верталась з дійницею від корів, за нею йшла вовчиця по сліду, принюхувалась до свіжо здоєного молока. На порозі Василина оглянулась, їй здалося, що миттю за причілок хати зійшла подоба звірини. У Великодню Суботу довго не сходить звечора виповнілий місяць, низом залягає згущена сутінь. Почулось далеке іржання. Двори тепер безлюдні. Люди по церквах. Наодинці в хаті лячно було дівчині. В сінях не оточують вікна з білими шибамі. Не здається, що хтось у спину дивиться знадвору. Дівчина вийшла в сіни. Віджиливши двері на засуві, стежила за подвір'ям. Повітки були позачиняні, а фіртка до двору покинута на встіж. На фіртці з'являється та сама подоба звіра, висока на ногах, з повислим хвостом. Збувається все, наче вві сні. Василина скрикує наче зі сну страшного: оглянувшись на крик Андрій стратив мент, вовчиця скочила йому на груди, навіть ударити її сокирою тепер було не з руки. Лизько встиг ухопити вовчицю за вуха. Струснувши з себе собаку, вона хутко зникла за клунею, випростуючи втечу за садки на поле.

— Ось тепер стріляти в неї — як у копітку!..

Доки зідхнув Микола, було пізно стріляти. Надійшов Чоломбитько Пантелемін з двоцірковою мислиською рушни-

цею. Як усім людям, так і Василіні, здавався він чорним, як і всі ковалі. Був він з чорною бородою, вистриженою в обідок, уперта ковальська губа нижня випиналась з-під вуса. І Василина мимохіть подумала, придивляючись, — чим відзначаються конокради, що можна примітити злодійського в Чоломбитька.

Росту невисокого Чоломбитько, широкоплечий, круторукій, дуже нагадував Миколу скісними кінцями енергійних брів, скісними вилицями, примруженими очима. Здавалося, що Чоломбитько-коваль не лише при горні, а завше дивиться на вогонь. Будучи похожим на батька, Микола виглядав гарним хлопцем! Ну, чи ж можливо своїх людей рахувати за злодіїв!?

На Чоломбитькові, як і на Миколі, була сукняна куртка, облямована чорним хромом по кишнях, на рукавах і комері. Підперезаний він широким шкіряним поясом з набо-ями, взутий у високі юхтові чоботи. А шкіряна чорна шапка з смушком на вухах і козирку достоменно викінчувала портрет коваля-мисливця в металевім тоні — з відстані, коли сутінь стушує різкі лінії, він виглядає кованим з металу — у гнутих лініях, у випнутих тугими обідками чільних обрисах вміщується сила, зосередженість, певність, і при спогляданні такої вистаті вливається до почувань людині віра в безпеку, в захисність. Дізнавшись, що через двір бігла вовчиця, Василина розплакалась, з запізнілого страху, розгадуючи, що вона й за нею була йшла, принюючись до теплого, свіжозроденого молока. „Убийте вовчицю, дядьку!“ — благала з щирим довір'ям Василина.

— Чим же тобі вб'ю її, коли в мене тільки дріб на зайців. Полохаю її та й усе, щоб зігнати з нашого краю.

Чоломбитько розумів, що вовчиця шукає за вовчєнятами, хотів лишень знати, хто їх переховує? Ліпше віддати малих. Вона не прийме вовчєнят, не дізнаючи вже на них свого духу, порве їх, а вдовольнивши пожадність, зійде в ліси.

У хаті, коли прийшла мати й Настя, відбувши виніс плащаниці, дивний острах привередився Василіні. Нав'язалось на гадку якесь мітичне уявлення психологічної спільности материнства у гомо і зоо видів: мати й мати, чи не той самий стан, хоча б і була то людина й нелюдина. Може тому вовчиця й не порвала її, що принюючись до теплого молока,

співчуття собі сподівалася теж, ніби в матері, в людини.

Глибоко в аналогію такого зв'язку Васирина не могла проникнути. Може їй бракувало фактичного знання, освіти. Дальше імпульсів думання, перейнятих у свого етнічного оточення, вона не йшла. На неї, як на всіх людей, нападав страх з невідання. У народніх віруваннях порівнюють скаженого вовка до вовкулаки. З чарування злого, або на повні місяця, признає вірування, людина перекидається в вовкулаку. Частіше це стається з шлюбними парубками на вінчанні. Заручений парубок ходить ще людиною, але в церкві, відчувши присутність святого духу, раптом відчує, як виростають йому ікла, тіло покривається вовною, і він побіжить від людей вовком. Перевертень люто виє, несамовито біжить, а жене його первісна сила нападати на людей...

По Великодні в Насті весілля. Засватана вона м'ясницями, Вінчання відкладене до весни тому, що молодий хотів упевнитись за придане, бажав почекати, доки отелиться обіщана корова, доки Лазір відпише на садибу пів десятини поля за садком. Тепер Настя почувалась матінкою в достатку, дожидаючи шлюбу. Вона ніби й не любилася з нареченим. Васирина здавалося, сестра зійшлася з ним лише тому, що пора їй була зійтись з чоловіком. Свого обраного Васирина любитиме гарячим, пристрасним коханням. Чи можна зійтись з чоловіком без любови, з одного рахунку на вигідний добробут? Діходячи аж таких міркувань, Васирина потроху збувала свої страхи з пригадки про вовкулак. То ж тільки давлезні уявлення-вірування, підтримувані в людей невіданням. Але як позбутись страху? Чи можна жити, нічого не боявшись? Без страху людина повинна бути просто невіруюча...

Вірування, одначе, атавістичні в людей, і Васирина переживала враження з вірувань у вовкулак лячно. Вона не бажала б лишитись жити межи людьми з пережитками „вовчих“ вірувань. Ліпше було б їй ходити до школи, потім поїхала б учитись у велике місто, скажімо, на історика. Вчився б там молодий юнак, ніби й Андрійко Брама, зійшлися б вони в парі з кохання та любови, побралися б вільно...

Уцеркві тепер співали: „Христос воскрес!“ Дівчина наряджалася до церкви по-великодньому. Хай ще не стріне її хлопець якийсь гарною, хай ще й кохання в неї тільки уяв-

люване з гаряче відчуваного дівочтва, з яким лишень зачинає Васирина молодіти, одначе дівчина наряджала себе в найліпший скарб своїх убрань, і піддавалась іншим хвилюванням, що цілковито полонили її істоту. І такі її почування хвилюючі були також атакістичні — Васирина прагнула бути хітливо привабливою, щоб гарні хлопці чіпали її, щоб своїм виглядом вона баламутила їх пристрасті. Гарно любити без страху — так, щоб хіть виквітала до плоду, як у калини!..

Перед виносом плащаниці, доки не було ще Великодня, хлопці встигли зробити всю роботу коло коліски. Тепер милувались своєю роботою. Сволок ліг на сохах по ватерпасу. Коли б у сволоці була хоч найменша похилість, тоді коліска кресала б: вервечки спозвали б до нижчого боку й чіплялися б о сохи. Те саме буває, коли в квадраті площини між сохами вкрадеться хоч найменша косина. Колихатись на такій колісці неможна.

— Колишись перший! — сказав Андрій Миколі, коли впевнився, що коліска справна.

— Невіриш, що болти я зробив надійні?

— Мисливцеві з вовчою мудрістю я вірю, — відповідав Андрій. — Найліпші болти на коліску у нас, безперечно, може зробити коваль, Чоломбитько Микола: не перегартовані, щоб з напруги, сухі будучи, не тріснули, нарізи в нього достатньо глибокі, щоб гайки не обходились, будучи туго затягнені. За відданість своєму товариству, колишися перший, Миколо!

Другим колихався Грицько. Андрій заходив з ріжних боків слухати, як споруда пружиться, коли вона працює, й прирік: „Роботу зроблено без ганджу!“

Колихатись стають на кресло, закріплене до вервечок поземно. Тримаються за вервечки випростано. Щоб почати — коліску розводять. За кресло виводять на себе, біжать допереду, виводять на руках високо й пускають собі через голову. Вага тіла, пружність м'язів дають енергію колиханню: зроблений поштовх розвивають гоном наперед, тиснучи ногами й попускаючи в руках, гоном протилежно, напинаючись у руках і послаблюючи ноги. Казавши просто — кресло то штовхають перед себе, то відводять за собою, почергово випростуючись, то присідаючи. Центр ваги, таким чином, пере-

міщується, переміщується напрям діяння сили тяжіння, в ритмі коливання й розвивається інерція за принципом маятника.

Колишуться вміло, треба відваги колихатись. У руках потрібно сили, в ногах твердості, ясності в голові й чуття ритму всією істотою. Можна згубити відчуття опертя ногами, коли стратити відчуттєвий ритм, світ почне летіти кудись зірвавшись з припону, так і з колиски можна зірватись і полетіти.

Формуючись, здорові характери вчаться жити. Видають з себе великий гін до гідних витривань, чесного переживання. Невдачі й найгостріший ризик та й ще щось — не ставиться в програ: досягнення мети виправдує всі затрати, бо сама гра на витривалість і переживання її стають окупом затраченої енергії й часу. Здійснений задум — це вже закінчена гра. Андрій колихався третім і переживав довершену гру всіма нюансами свого темпераменту. Роботу скінчену він сприймав тепер, не як учасник завершення її, а ніби сторонній. Простий механізм складно працює. Андрій вигонивсь вище сволока, завчасу не хляпали вервечки, сміливця не лякати.

— Ми побудували колиску для справжніх сміливців! — сказав Андрій. — Вервечки наші грають на вітрі!

Микола й Грицько вдарились плечима „на барана“, відчували особисту гордість у себе й переживали явлення гордості в своєму характері дуже поважно: за останні дні вони зросли більше, як за всі роки юности. Навчилися бути дружніми, витримувати пробу. Бажання їхні пізнались з усвідомленою волею, приходили не з самого хотіння чи навіяння. Виростаючи, перевесники межують покоління, вони не просто підлітки, рівні роками — однієї весни родившись. Пора їхня — перехід у формуванні характерів. Пора важкого, болючого віку! Досі юні були „дітьми“, тепер вони переходять у молодь. Проміжний період збувають у перевесниках, як весну, по якій кожне виростання стає перед перспективою зрілості — коли початки гарту покладуться на все життя засновком на твердий характер. Виростаючи з юности в молодість, тверді характери зростатимуть по висхідній, з довільності в поведінці до вольового прямування.

Церква світилась великодніми вогнями. Від рясних свічок, що горіли купами на підсвічниках, розступились стіни, резкрився високий звід. Панікадило звисало прямо з небес. Співали в церкві: „Хай воскресне Бог, і розвіються вороги Його! Гімн перемоги так і линув безпосередньо в небо до янголів. Мати Андрієва ступала все вище сходами, до церкви входячи, почувуючись так, ніби й від її лица бігли вороги, зникаючи, яко тане віск на полум'ї.

У церкві співало все кутчанське товариство, на клиросі межі співаками переважали басы високого регістру, октави найнижчих ударів слідували за басами. Визначались у співі обидва Дороші, Красноштани, усі Малярі — Бородатий, Крикливий, Квочка, Іванець, брати Свистьоли-Венгери. Лазір стояв на завжденному місці своєму, з якого він читає Апостола часто. Перед ним лежить ще Псалтир та інші книги в четверть і товщі, в обкладинках з тонких липових дощечок, обтягнених шкірою в затертій позолоті, друковані в друкарні Києво-Печерської Лаври й придбані триста років тому, коли побудували в місті полкову церкву. По Лазареві всі виглядали з вірлиними очима, й профілями. Були чисто поголені. Усі кутчани родились на землях миргородського полку, хрищені в полковій церкві, кожного уведення в хрест записане до метричної книги, а по дідові-прадідові додано кожному за увесь рід козацький — син козака. Пізнавав у хорі Андрій голос і свого батька, чистий високий баритон, почувався гордим, стоячи поруч матері,

Люди урочисто переживали містерію воскресіння Бога справедливості. І хоч яка в кого кривда бувала, хоч як кого гнув великий рік у труді, але й найтяжче погноблений долею, чи ворогом почував себе підесено в мент співу, почував, що й його вороги біжать від лику правди. Хоч раз на рік приходять людям очищення від скверни, вони святкують перемогу над злом, почувуючись такого свята гідними, чистими серцем і достойними людської величі. Коли б було назавжди у людей чорно, то й вони самі стали б чорнішими землі.

Великодньої ночі наїзд до церкви був, наче на ярмарок. Вигін, що далі переходив у Полтавську вулицю в напрямі Багачанського шляху, вповні заставлений возами. Оглоблі, як на ярмарку, підняті догори, коні стугоняють копитами в нахлудлу землю, дочуваючись навколо кінського товариства,

четвертачки голосисто іржуть, гарячені пристрастю, жеребці норовляться й дуріють від збудження.

Наїжджі хуторяни навідуються до коней, декотрі сплять, відстоявши Всюношну, щоб перепочити до свячення пасок. По сутінях христосається молодь, цілуючись в самісінькі уста. Ноджанський Іван приїхав лошицею білокопитаю, з хустиною білою на лобі, що по матері заводу князя Мищерського має другий вивід чистої крові рисачок. Роман не дає про себе нічого знати з Кубані, й другий рік возить паску свячену на хутір молодого лошицею Іван. На хуторах водилось повір'я — хто перший приїде до двору з свяченою паскою, тому найліпше підуть у руку коні. Шість років зряду привозили Ноджі паску перші на лошицях у білих панчохах, і добре ведуться їм коні.

Старий Ноджа-батько, подушений конокрадами, не відлучається з хутора, дід старіючи, більше втягається в сухожилля, засихає, давно приготований до смерті. Гапуся вийшла заміж у Мелашенків хутір, і зматернілою лишилась вона вервечкувата, наче дівчина, хоча звуть її тепер Гапкою. Першого року заміжжя родила синів-близнюків, по цього-річному Різді також має сина.

Хуторянам було ближче до церкви в Полив'яного хутір. Господарі з добрих дворів святити паску в місті, щоб за звичай гнати кіньми з освяченою паскою, вірячи в добро з виграної першости. Перегони по освяченні пасок були ще передпрадідівською традицією, плеканою полковим козацтвом від року заснування полку.

У Корицьких привіз паску святити Михайло, з ним Явдоня, запишніла дівка, що перецвітала пору дівування. Грицько й Олексій вирости на дебелих парубків. Михайло гнатиме з Ноджами навзаводи своєю рисачкою, невідомо якої крові. Між ними триває давній спір нерозв'язаний: Ноджі женуть кіньми попереду, але у свій двір приїжджають перші Корицькі, бо їх хутір ближче, вони і в хаті будуть з паскою, доки Ноджі добігатимуть до свого хутора. І хоча, статечними господарями будши, вони не ворогували межі собою, але віддати Гапусю за Михайла не забажали Ноджі, вважаючи нерівними собі Корицьких. Тепер засватаний парубок з дівчиною в Марченковому хуторі, переходивши два роки нежонатим.

Через навхрест відчинені двері з середини церкви горить багаття свічок на поставниках і панікадилі. Оточена липами столітніми, що підносяться вище хрестів на банях і затінили місяць, тримають на собі небо високе зоряне — церква справляє враження сяючого світильника, довкола якого почнеться обряд свячення пасок. Округи наставляно в чотири й шість рядів свячення. Засвічували люди свічки, челяд ходила довкіль, гуляючи, щоб показувати себе й дивитись на інших. Видовище зростало, в огорожі ставало тісно. Хуторяни надівали хомути на коней, шлеї, вирівнювали шарабани, щоб скорше виїхати на вільну дорогу, гнати чимдуж навпередки від церкви. Напочатку властиво й творилось враження перегонів, бо за містом, суперників меншало, з шляху вони роз'їздились по бічних хутірських дорогах, часто гнали наодинці, дочуваючись когось у змаганні за собою по стукоту коліс, по тупоту копит.

Виповнілий місяць не підносивсь високо, заледве вибившись понад дерева, хилився донизу, ніч не сяяла, була біла й перлямутрова. Миколі з Грицьком хотілось перетривати всю ніч неспавши, довго бути удвох. Ніби колиску стерігши, — не пішли хлопці додому, буває ж так, часом, що хтось на ганьбу покрутить вервечки світанком. Сиділи вони вдвох на просохлому горбі поруч, обидва думали ту саму думку, довго переживали те саме надхнення. Проростаюча трава тонко й гостро пахла, а хлопці ніби слухали ріст трави. Далеко задзвонили в тарілки ковані колеса, потім ближче нахлудла земля віддала гупіт копит. Від Багачанського шляху, що переходячи містом звався вулицею Гоголя, а за Багачкою на Пслі звався Полтавським шляхом, над'їжджав шарабан, запряжений трьома кіньми. На віддалі коні не розрізнялись, були темні, ближче вони порізнялись, підручний був буланом, борозенний — вороним, а до нього підпряжений сиврастий. За шарабаном була прив'язана пара гнідих лошиць з білими зірками на лобі. Ніби навперейми хлопці пішли дивитись на коней. Видно було, що шарабан недавно вийшов у дорогу, коні виявляли охоту бігти, були ще невгріті й басували. Вичитували на конях хлопці кожную прикмету. Запряжені вони були в наритники, ковані сріблом, з зубцьованими китицями до колін, все на них блищало, грало під похиленим місяцем. Погонич сидів по-татарському на своїх

ногах у передку, за спиною в нього лежало двоє чоловіків на сідні. Крайній, звівся, устав з шарабана, пішов, питаючи в хлопців прикурити, і, розпізнавши зблизька „зелених“ парубків, хотів одним махом збити з ніг обох. Микола відхилився, а Грицько був ближче, його вдарив. Не стільки погнобив напасник, як подрагував. Бив кастетом, нижче лівого вуха в Грицька потекла кров за комір, збите місце щеміло. В куртках наопах хлопці виглядали голіруч, Грицько гаряче розмахнувся й дістав свого ворога по плечі ріжком сокири. Микола підхопив куртку, що падала Грицькові з плечей, метнулись утікати. Ворог був огнистий в очах, молодий, у чорній бороді й шевелюрі, в багатому, недбалоношенім одязі: на ньому була жовтогаряча шовкова сорочка, рясна й довга, підперезана вузьким ремінцем у сріблі, темносині вовняні штани напущені на м'які шаврові халявки. Так виглядає достоменний циганчук. Напасник згаряча повернув до шарабана, перевалившись через край на сіно, відчув біль у плечі й люто вилаявся. Заледве чути по хлопцях з шарабана ляснув тонкий постріл. Саме вдарили в усі дзвони до обхідної в церкві — паски святити. Мабуть знав погонич, що повз церкву їхати тепер непроїзно, круто завернув коней, погнав поза цвинтарем, Шишацькою вулицею, на Сорочинський шлях вибираючись. Наче пломенем грали коні гривами різної масти.

— Як голуби, клятї коненята! Га?! — присів Микола з захоплення. Грицько суворо мовчав. „Чому ти не стріляв? — спитав, — не знаєш, брате, коли нагода стрілять. Втратив ти золоту правду: хочби й убив цигана, то не осудили б тебе люди. То поїхали конокради!“

— То навіщо ж я твою куртку держу? Забери її від мене! Мої руки зайняті — і я забув. А куцак на поясі під пахвою не обзивається. Стрілять?! Тепер і я бачу, що то конокради..

— Пізно.

Заїржала лошиця, до шарабана припнута. „Турбується, — сказав Грицько, — на чужих дорогах та в чужих руках не звикла“.

За конокрадами можна б гнатися, якби знали хлопці, що сталось. Ранений сокирою в плече кровоточив, з ним не можна було пускатись у далеку дорогу. За цвинтарем ко-

нокради зупинились проти Чекереса, стукали в ворота. Потім коло Яриги стали, мусіли передати Дадонові на поруки й лікування свого челядника. Через довге Озеро, через село Почапці, обминаючи місто, конокради вийдуть на Лубенський шлях, проскочать Кибинці, Ромодан, Тарнавщину до світання, днюватимуть у чорних лісах Солониці, де поховане таборище Наливайкове славне.

То були мезджуни, що маскувалися під циганів; виводили в людей місцеві конокради коней, а мезджуни перепроводжували й спродували їх: торгували краденими кінями. Уміли фарбувати коней на іншу масть, щоб не пізнавались, правили їм зуби, фальшували облікові картки, кінські паспорти. Спродувались крадені коні на Каховських ярмарках. По громадянській війні та по махновському спустошенні у південних степах України, в Таврії й Херсонщині було обмаль коней, панські землі лежали тут неорані, захоочувані владою новою багатіти, колоністи займали вільні лани й скуповували крадених коней у всіх на світі волоцюг і душогубів.

На світанні заспівали солов'ї в садах. У Великодню ніч Брамині хлопці по розговінах спали в хаті короткий сон, поклавшись вздовж на лавах, такої ночі постелі не слали, щоб ані не торкатися щось робити на Великдень. Навіть їсти скотині накладали звечора, щоб не поратись на подвір'ї до полудня.

Розговіни були урочисті. Починали розгівлятися з освяченого крайця житнього хліба — на пошанування царя харчу людського, житняка, та на погордування розкішню в їжі. Потім Брама краєв скоромне: окорка рожевого й пахучого, частував горілкою синів, з дружиною цілувався, урочисто христосаючись до чарки. Били червоні крашанки, та бажали діждати Свята Великого й на другий рік.

Марія ходила сонце стрічати. На Великдень воно сходило незвичайно. Раз на рік сонце в Україні появляється на видноколі богом фортуни, знаменує людям долю. Виходить з-за обрїю загравою всіх палахтїнь. Кольори довго миготять, миттю міняючись, зникаючи, родячись. Перлямутрові відтіні переходять на чисте люстро кришталю в короні білих і червоних протуберанців. З лику сонця-бога Марія довго вичитувала почування, догідні своїй душі й повнилась

оновленою радістю. Іншого характеру жінки, слабуючі на лиху прозорливість, бачили інше цього року в сході великоднього сонця. Лазірці бачилось знамення мору й голоду на ближчі роки, плюндрування в миру, як на війні. Коли сонце скруглилось на лінії обрію, знамення кінчались, тоді сльозились очі, й видіння зникали.

— Що там у полі? — питає Брама дружину.

— Божий світ! Жайворонки прилетіли! Озимина покриває грудки.

Марія переживала повноцінне великоднє оздоровлення. Вона відчула в себе нове зачаття. Знаменням на добродіє сонця великоднього заступив гноблячі почування з снів, навіяних псальмою про конокрадів, видіння глинястого горба, похмурного, як Голгота, що на ньому при місяці не кладуться тіні грішників, зник з душі, яко віск від лиця огню розтанув.

— Ну й що з тобою творилось довго — тепер не та стала, — зауважив Брама.

— Перемучило мене перші тижні. Сина матимеш, уже знаю... Марія взяла мужа за теплу руку й притиснулася до захисного дужого плеча його.

— Слава Богу! Глядися ж з собою, якщо правда...

Брамина верба коло колодязя викинула перші листочки. „Як у Бога все готове!“ — каже Марія до мужа. Надворі багато сонця, затепліло відразу так, що по садах шуміла брость, розквітаючи, й бриніло спектральною грою соків у повітрі, що бризкали, коли брость розкривалась.

Дзвонили зрання над містом дзвони в усіх церквах. На Личанці, Ведмедівці. У Воскресінській церкві, ліщанського приходу, збудованій коло водяних млинів на вигоні, що початково був осередком міста й єднав в один осідок усі довкільні кутки. Здавен з'їжджалися тут великі ярмарки та базари. У ліщан Великодніми Святами храм, справляють його другого дня Великодня. На Портянках церков дві. Собор — славний тим, що мурований та розписаний визначними майстрами й зайняв місце полкової церкви, а Маленька церква, козацька невеличка, лишилась цвинтарною церквою, при кладовищі: довкола неї хоронили козацьку старшину. За царських часів клали офіцерів, поховали тут і зісланця грузинського поета, Давида Гурамішвілі, за дворянським

станом пожалуваного з ласки царської в офіцери, а за станом „крамольника“ зісланого далеко від Кавказу з тієї ж ласки царської, бо не скорився імператорській милості, бажаючи рідній Грузії державної незалежності.

На Великдень завітали поволі всі улиці в місті святковими кольорами. Першими скрашали їх хлопчики моторні, уже в штанцях, родичам та сусідам добрим за писану крашанку бігали звеличувати Христа воскреслого:

Я маленький хлопчик,
Зліз на стовпчик,
На дудочку граю,
Христа забавляю.

Дівчата христувать не ходять, немає такого звичаю, їх обдаровували писанками за те що розумні й гарні, наче писані.

Ранок ставав синій, глибокий у дальину до обрїю, як океан. По самому обрїї синяви в полі на кришталі заламувались промені, що падали також і поза пруг Землі, й провіщали голубий осяяний день, ясний, як крапля води. Пастухи та школярі зачинали колихатись на своїх колісках по дворах. На вулицях колихались уже перевесники — найранніше коліно молодіючої молоді. Від них зачавши, чим старше коліно, починало гулі на колісках пізніше. Кожне парубоцьке коліно ставило собі коліску на своєму кутку. На Вовчанській вулиці стояло цього року чотири коліски. Так вони й вигонились одна другої вище, по старшості будівників. У найстарших парубків, разом з якими потрудились і молодожони, коліска була з двосажневими вервечками, слабі в руках мусіли вдвох ставати колихатись. На Бубирянській вулиці було три коліски, на Сарнавській — три. Шишацькі парубки ставили коліску разом з вовчанськими, їм було близько на Вовчанську вулицю, лише через вигін. Проти Браминих воріт побіч цвинтаря на вигоні стояла коліска на Шишацькій вулиці, дивувала кутчан., Парубки нові виростають, дають знати за себе дівчатам!“ — казав Микита Брама дружині.

К полудню вулиці наче плавом захрясли челяддю. Барвисто прибрані процесії йшли на широчінь дороги по довж вулиць і вигонів. Попереду виступали ліпші співаки,

і дзвони маліли над містом, доки співалась пісня. Пісні у молоді були старовинні, виспівані до складу в словах, до ладу в мислях. Простору в них багато, як відлуння в давности, змісту співаного — наче долі зібраної усіх пам'ятних поколінь, тенори й альти виводили пісень високо — як сходить зоря між „крутими горами“ над містом при Хоролі ріці у садах.

Дзвони вивищувались між піснями, коли одна пісня стихала, а друга заспівувалась в іншій лаві, молоддю іншого кутка. Личани йшли з своїх колисок на Ліски — Великий та Малий, славились заспівуванням Гонджі та Балацькі, Панаски. Ліщани йшли через Пожежу на Портянки, у них гідно заспівували Ночні, Варламенки. З Портянок по колісках ішли на Ведмедівку, Приліпку, сягали в Королівщину. А що Харківка пролягала серединою міста, то її всі не минали.

У молодиць цілий великодній день триває христосування, величне, мов епопея, — з молодожонами, тричі навхрест цілування. Молодиць ревнували чоловіки, а вони — чоловіків, з того цілування часом діходило ніби до запою. У гості йшли люди другого дня свят, коли можна пити горілку й погуляти.

— З добрих дворів — добра й молодь, — казав до дружини Брама, оглядаючи від своїх воріт завітлий молоддю навпроти вигін коло коліски. Марія по-материнському оглядала підростаючу кутчанську молодь: синів стежила.

— У Грицька є трохи мого чогось, а Андрій твій увесь...

— Вони обидва мої... й від тебе не далеко відійшли... — відповів дружині Брама, мріючи про синів, не перечивши мати їх і дванадцять би!

Андрій став поколихатись, щоб показати коліску товаришеві шкільному, Воскобійникові, з Бережанської вулиці. Товариші тим і щирі, що змагаються чесно: Дмитро каже, що в них ліпша коліска, Андрій перечив.

Не просившись на кресло до Андрія стала Василина. Ніби змовлені, подруги миттю спутали її хусткою нижче колін, підв'язали спідницю, щоб не підвіталась на страм. З першого розмаху Василину захопив вітер, продував до самого пояса. Напочатку вітер був свіжий і лоскотав, потім, потеплівши, злагіднів, поволі ставав гарячий. А коли Васи-

дина розгарячилась, то й почувати стала, що паленить її не вітер, а молодість ревнива перед хлопцями, і дівчина приказувала собі сама вголос, хай і Андрій чує: „Ух, щоб не вмерти! Держись, Василянко!“

Шуміла спідниця спутана, і в вухах шуміло. Дівчина починала боятись, бо вервечки вигонились вривень сволокові. А коли каблучки стукнули скоком, Василина зблідла.

Розколихану й прийняли дівчата Василину на простягнені руки, піклуючись її щастям, доки земля перестане гоїдатись і ствердне їй під ногами.

— Скільки дівчині років? — питала Марія про Василину й відповідала сама, щоб муж мовчав. — Мабуть шістнадцять, або шістнадцятий настав, бо коли Андрійко прийшов був уже по Різдві нам, то Лазірка ще ходила з нею й розсипалась тільки в Петрівку...

Провадив додому товариша цвинтарем Андрій. На гробах качали дітям крашанки червоні. Припадаючи до свіжо впорядкованого гробу, дерном обкладеного, жінка в чорному ридала нестримно, вела голосну замогильну розмову з покійником.

— На засіданні етнографічної секції краєзнавчого гуртка Рая Смоликівська протестувала проти участі гуртківців в обрядових звичаях, — хвалився Дмитро Андрієві. — Підтримував Раю Ярема Гарбуз. Протиставляли „дивілізовану“ карусель колісці...

— То наївні балачки, — говорив Андрій, — у нас сталося щось поважніше: вплуталася зброя й конокради до будови коліски. Чекерес Василь не появляється на нашій вулиці, перекинувся до сарнавчан. Боїмося, щоб не доніс на всіх у міліцію...

Хтось надхненно видзвонював на дзвіниці. Пізнавалась майстерність знаменитого дзвонаря Неїжка. Хлопці стали послухати. У Маленькій церкві дзвони були лаврівські, відзначались високою тональністю. Кажуть, до міді додано багато срібла, коли їх відливали. Одначе майстрові таємниці ніхто не знав. Здавна до порівняння не було подібних дзвонів у місті й на терені Миргородського полку по сотенних містечках і селах. У Великих Сорочинцях гетьманська церква славилась гучними дзвонами, але все якось не так вони дзвонили миргородським людям — іржаво. А прочани хва-

лились, що за всю дорогу від Охтирки й Котельви, то тільки на Лаврі в Києві почують подібний дзвін.

Дзвонарство перейняв Неїжко по Хомі-праведникові, що помер лиш кілька років тому на Великдень, коли Царські врата до престолу в церкві відчинені й душа усопшого раба божого йде безпосередньо до раю.

Ріжнились обидва дзвонарі незначним: Хоминого прізвища в парафії не знали, а Неїжкового імени. Дзвонарем був Хома п'ятдесят років на Портянках, ще в полковій церкві учився дзвонити. Одначе коли помер, то церковна рада посилала статечних людей до Потапа Журавля допитатися, яке Хомине прізвище, щоб записати померлого в церковній метричній книзі.

Дід Потап прозивався по-вуличному Журавель, бо ходив він на милиці. Писане його прізвище було Кійченко. Став Потап Кійченко-Журавель пригадувати, чим Хома славний був у Миргороді? Завше мовчав. Наче угодник Миколай, борода не голив. Ставши дзвонарем, ходив всеодно босий від Благовіщення до Дмитра, з характеру таку звичку мавши, а не з убогости в господі, бо в Хоми були чоботи. Порога до церкви він не переступав босоніж, тримав чоботи літо й зиму при церкві. Босий ходив, щоб скорше повертатися по господарству, скорше до церкви йти. Хомині чоботи знали всі парафіяни, стояли вони на запічку в сторожці, ніколи не були зашкарублі, бо Хома мазав їх ліпшим березовим дьогтем, годящим до рани прикладати. Лагодячись стати дзвонарем, купив чоботи Хома в Михайлівський ярмарок у чернігівських чоботарів. Витяжки з ялівки осіннього вбою. Халяви були тачані з прошвою, закаблуки — лубкові, підошви — на цвяхах-кілочках з в'яленої берези. Так і пригадував Хому дід Журавель.

— Дзвонив Хома, коли хоронили благочинного з собору, ну, та це нічого. Дзвонив, коли Брама-Маляр святив залізного плуга, купленого в Кременчуці, виоравши тієї осени три десятини облогу незайманого. Дзвонив, коли святили залізницю, прокладену на Київ. Дзвонив, у Чорну Неділю Сорочинську... А тепер — коли царя було скинуто. Ніби й не був чимось славний Хома...

— З Гавришів Хома! — пригадав старий прізвище дзвонаря кутчанського. Убгав милицю під пахву й почав ходити

по 'вгороду, щоб упевнитись, чи так же пригадав.

Потягло Журавлеві ліву ногу з того, що понатужився, жорна перевертаючи в вітряці. Наздогнав людей коло воріт і додав певно:

— А так! Хомин прадід Гавриш, чи не з французів бува... Прийшов був з Гереном, німцем, до нашого полку селитись...

Про Неїжка говорили, що теж буде праведником. Кожний чимось славився у Миргороді. Пшійьки на Личанці славились ковальським ремеслом, добрі шарабани весільні робили людям. Коваль Чоломбитько славився залізними пугами на коней: ні один замок не був подібний у нього, кожний мав інший ключ. Кирило Джунь з Ліска славився тим, ще жив коло Курячого моря: дворище його було на горбі, а попід тином на вигоні ціле літо калюжа не висихала на солонці. Смола Іван славний був тим, що викопав був дуба залізного на мочарі. Гаряджа портянківський славився дубом на подвір'ї величезним: здоровенна клуня під нього ховалася й водились на дубі жуки-олени рогаті. Степана Паська на Бережанській улиці знали з того, що мав тринадцять синів, не рахуючи дочок. Любив він випити в гостях у сватів, яких було в нього на кожному кутку. Гуляв у парі з дружиною. Старіючи, став слабнути й упивався, дружина любила його й таким брала на руки й обережно пересажувала через перелаз, додому вертаючи. Сини Пащенки були здорові по матері, одначе батька боялися. Коли найменший, Грицько, ставши машиністом на залізниці, почав випивати й не бажав женитись, то Пасько Степан кума покликав на поміч, але зв'язав Грицька в сінях і бив, доки той змокрів та кається став.

Арсей Красюк славний був тим, що господарював воллом-бовкуном, запрягав його в оглоблі, наче коня. Кивенко Омелько славився голосом, співав у хорі октавою; свічки гасли в соборі, коли заспівував. Улита Бражниківська рано овдовіла бездітна й славилась досвітчаною матір'ю: поганого ночуваку з півночі прогонила, підштаники подержи на онучі доброму ночуваці.

Славні були в місті люди й такі, що нічим не славились, були звичайними. Завше в білих сорочках, зашитому одязі, полагодженому взутті. Роботу робили вміло, косили вправно, міркували дотепно, веселились гучно.

Багатьох славна родовідна затерлася в пам'яті людській. Тепер не пам'ятають кутчани, що Безденежні пішли від прадіда-шевця, який пропивався до останньої „деньги“ в кишені. Чоломбиськи — з того, що патріарх роду відзначився дипломатичним хистом, ходив випрошувати привілеїв козацькій громаді у магната Вишневецького, „чолом бити“ на магнатового кривдника і тяжко потерпів на цьому. Завоєнки пішли з того, що ніхто в їх роду не був завойовником, лишень прізвище роду було Царі, а Царем родоначальника прозвали тому, що був скараний під Полтавою на очах самого Петра-царя, з його ласки...

— Буваймо здорові! — тиснув руку Дмитро Андрієві, бажаючи йти додому. — Неїжка-дзвонаря не переслухати на Великдень.

На затриманім потиску рук хлопці почули — забреніло небо над сорочинським шляхом, далеко до бурт. На небо виносились три літаки. Їх стало видно, коли Андрій вийшов з цвинтаря. Люди втікали, наче від бурі, ховаючись під стріхи. Матері скликали дітей, дзвони оглухли від реву моторів. Знали люди, що існують літаючі машини, але бачити їх нікому не доводилось. Цим небом досі літаки не літали. Наче на долоні в себе бачив Андрій ближче й ближче не високо над деревами летіли біпляни початкових конструкцій: з відкритими моторами на рамах, без фюзеляжів і кабін для пілотів. Спустошили літаки небо від птахів, вулиці від людей. Андрій ішов не ховаючись, почувуючи себе приємно, що так його й бачать усі.

Над Харківкою літаки ще летіли, потім знизились за верби. Перелітала ланка цивільної авіації — Першого Всеукраїнського Авіакросу Полтава — Київ. З причини технічного дефекту всі літаки сіли в Сандилівій на Личанці, перетявши половину віддалі за час мало не третину довший передбачуваного. І коли небо втихло, великому святковому дню знову не було впину. Одначе скототило, мов воду, лагідні людські почування горласте ревіння літаків, отінило божеський лик свята. Хібащо молодь, як перше гуляла, та небо сяло так само, а люди розгубилися, молодиці стратили надхнення до христосування.

Дома Андрій пішов у садок. Йому аж тепер по довгих днях важких пригод відчувалась потреба заспокоїтись. На підсонні закипали обрикоси в білім цвіту. Садок тихо шу-

мів нагрітими соками переповненої брості, що провіщала велике цвітіння груш, яблунь, слив. Вишні були в стані зацвітання, розквітають вони слідом за обрикосами, що завше цвітуть перші. У садку росло кілька дубів у розбрід, від Гмириної межі й серединою садка. Дуби ще не рушили розвиватись. Вони були свідками давнього лісу тут, що значився рештками гущавини на поодиноких садибах — у Лазаря в Граківщині.

Уже й пополууддя прибуло, дзвони над містом повищали в тоні, відчутно стало, що день постарів. Лежачи горілиць під дубом на зазеленілому вигорбні, Андрій нарешті збagnув, що його щось обтяжує й бентежить. Почування якесь незнане досі, подібне до того, коли конче чогось бажається, встати на весь зрість, скажімо, й дістати долонями небо. Що воно могло б значити?

Так Андрій і з садка пішов, не розгадавши своєї туги. Зрозумів просто, що він мусить кудись іти. Іти, щоб виразніше прагнути.

Сказав і матері Андрій, що мусить іти.

— На Личанку сходи, хоча б і до тітки, це дальше, як кудись, то й перейдешся... — казала мати.

Так воно й є. Переночує Андрій у родичів, стріне Улянку.

Провела мати сина до воріт, вперше бентежачись тугою випроводин. Долі своєї вона не знала, настануть їй далекі випроводини й розставання без надії на стрічу. Жила вона, либонь, тепер неясним передчуванням того, що кожній матері кладеться щімко на серці — полетять сини в життя, як оперені птахи.

Андрій ішов на Личанку мовчки й без глибоких роздумвань. Переходячи вулицями й вигонами Миргорода, не ставав на розмову ні з кимось до самої Харківки. Де живе директор музею, Андрієві дали води напиться на перелазі, наче подорожньому. Тут йому стрілась Улянка, ходила теж — з подругою, що вже старша за неї і вчиться в Харкові, відвідали Василя Дмитровича. Живе він одинокий, дівчата принесли йому розговітись: паски, крашанок червоних та всякого скоромного.

Нагодився Андрій послухати легенду, яку Улянка майже повністю реконструювала. Повідала легенда про те, як загинули райські птахи. Географія легенди повністю укла-

дається на історичних землях нашого народу й губиться в напрямі українського сходу. Час її давнєзний. Молодих гостей запросив Василь Дмитрович до подвір'я, садовив під розцвілою вербою, при столику, засланім вишиваною скатертиною. Сонце помітно хилилось на дерева, і в скісних його проміннях вставав над вербою просвічений пилوک золотавого цвіту, збитий бджолами, що інтенсивно працювали, беручи першу взятку весняного цвітіння. Верба цвіла жовтими китичками, вони так природньо пахнули медом, що діти надились їсти китички, як їдять цвіт акації, або липи.

— Судячи по тому, — говорила Улянка, — що райські птахи уже в колядках давнього передхристиянського часу лише номінально оспівуються і тільки в нашого народу, до речі сказавши, а колядки ті відображують високу хліборобську культуру краю далеко за період антів у нашій історії — культуру тих далеких часів, про які згадує ще Геродот, то стає очевидним, що зоономінатив птаха райського в наших дружинних колядках уже не відбиває навіть фрагменту цілості, а тільки його елементарний уламок. Виходить, повинна була існувати легенда, що витворила образ райського птаха в культурі українського народу. Час дуже довготривалий на духовні руйнування: розпад цілого на елементи фрагментів охоплює епохи. Ще довше живуть розрізнені елементи духовних творень, які розпалися. Дівчата наші і досі вишивають на рушниках райських птахів, щоб пришити до себе щастя — як вишивали так само тих птахів закохані їхні посестри в княжих теремах. Тож легенда про райських птахів українських може повністю координуватися з часом і простором, де побутувала легенда про золоте руно та шукачів його, аргонавтів.

Василь Дмитрович приніс свіжої води усім напиться. Брала воду з глибокого колодязя, другого або третього залягання джерела, вона була абсолютно прозора й щедро відбивала денне світло, в склянках мала відтінєв колотої криги, була важка, лилася сильним струменем, хлюпалась великими краплями й дзвінко. Прероскішно пити таку воду! Подякувавши за доброго здоров'я пивши, Улянка продовжувала:

— Початок легенди можна взяти з того, що птахи жили в лісах за болотами та по підгір'ю Карпат, мали барвисте

оперення лісове. Літаючи по деревах, далеко вони не сягали. Аж пізнавшись з простором, полюбили лет до моря, до сонця. Слабодухі виродніли, обдаровані дужими пориваннями витримували, виплекали сильні крила й стали птахами щастя. Міграція птахів щастя випростувалась за Дніпро, на Дін. Сонце сходило далеко, вигонилось на небо над Доном, скрашувало птахів. Під сонцем птахи щастя за довгі століття набули розкішне золоте оперення впереміш з барвистим лісовим. Але й тепер не стали вони райськими птахами.

Улянці ніхто не перечив. Василь Дмитрович лишався непорушним, з унутрішнім зосередженням прикритим на лиці воскуватими віями й такими ж білявими, приляглими вусами, до теми він не втручався, усі зберігали тишу, щоб дати нагоду дівчині допровадити ідею легенди до незалежного висловлення.

— Та ще дальше залітали щасливі птахи, женучи за простором. Залітали за землю Артанію, там вони й досягли краю золотого руна. Тепер вони й стали райськими птахами, бо ідея щастя у нашого народу зродилася золотою, райською. Дальше птахи не пішли за простором, що чимдуж відкривався. Не знали птахи, що в народі існує віра — неможна вертатись з дороги по щастя! Вистачало дня їм летіти вперед, вертались на гніздування по зорях. Величезне небо було тут найбагатше зорями над землею, зорі виблискували і в тихих водах рік і озер, зачудовували птахів. У далекому краї вони збирали золото й несли до гнізд, щоб ошасливлувати свій рідний край, гадаючи, що збирають зорі. Райські птахи жорстоко помилялися, вони не розуміли природи золота. Пристрастились до збирання золотих крапель, як бджоли, що любляться у своїй праці, не знаючи, куди дівається надбаний їх мед. Існував антипод райських птахів, злий Див, він викрадав золото з гнізд, а райські птахи гадали просто — збирані ними зорі сходили на небі, щоб щасливити сяянням їх землею. Пристрасть стала інтуїтивною, перейшла в природженість. Коли золото не находилось уже за довгі віки, райські птахи хватили жар і несли до гнізд — в надмірній любові до рідного краю, в пристраснім прагненні щасливити край повсякдень. З того південь український став степом: дерева вигоріли разом з райськими птахами. Арго-

навти знали по переданнях про райських птахів і, надхненні відвагою, ходили з далекої Геллади шукати за ними, уявляючи їх край краєм золотого руна, але вони на багато віків запізнилися...

Присутні спроможні були сприймати легенду тільки чуттям. Браження було таке, що здавалось, верба розквітла, зазолотилась під сонцем з бджолами й квітом збитим. Потім Андрій спромігся інтерпретувати сенс легенди:

— Це легенда також про простір, філософію його: райські птахи загинули тому, що спинились заради золота, щоб щасливити рідний край, а їх кликав простір, чимдуж відкриваючись...

Улянка посміхнулася й почувалась щасливою. Вона висловила свою інтерпретацію — безперечно, легенда сповнена сенсом прагнення у людей щастя, воно лишилось жити в народі, як ідея, то й райських птахів досі вишивають дівчата, а молодики-хлопці ходять у мріях полювати на них в далекі краї...

На містку, із Харківки йдучи, обоє юні затримались постояти в парі, подивитись ріку. По поводі вода йшла глибока, місток здавався низьким, похитувався від сильної течії. Де стрижень — вода була темна, схоплювалась закрутами, що гналися один перед одного й так само хутко зникали. На забродях вода просвічувалась до жовтого піску, деінде маленькі мушлі з древньої доби крейдяних відкладань відсвічували всіма кольорами перламутрового нутра, а по зубцюватих краях жевріли червоною ниткою.

— Море могло й не сягати в наш край, — сказала Улянка Андрійкові, цілком можливо, що мушлі крейдяної доби занесені сюди пізнішими стихійними перетвореннями, але цей маленький сувенір нашої геологічної давнини дуже цікаво сприймається сьогодні — чудового Великодня, по поводі, що ніби, досі пливе, не кінчаючись з тих часів, а ми, нарід, теж не кінчаємось тут як повідь, відколи світ настав...

Зайшли на цвинтар, на Личанку йдучи. Улянку приваблював він давниною. Тут не було вже хрестів, ані огорож на гробах, ніхто в місті не знав, від яких давніх років зачинався личанський цвинтар. Гроби обсунулись, інші запали, вся поверхня глибоко копаної землі обтяглась міцним дерном густої трави, сивий туманець залягав по затінях і

влоговинах та в переміш з полинцем на сухих горбах витворював відчуття далекої-далекої відстані: так і мерещились тут для пам'яті віки: коли сягали цього краю хозари, печеніги, половці, коли татари. (Наостанку південний кут міста спалили ногайці, так і зветься він: Пожежа). Здається, що лежать тут нетлінно почилі, боронивши край свій від Батия, некорившись магнатові Вишневецькому, повстаючи з Острянином, пройшовши всі переможні бої з Хмельницьким.

Розташований цвинтар на кручі злежаної глини, що вгонячись у бистрину, поділила ріку на два далекого обходу відливи: один пішов стародавнім річищем — теперішньою Королівщиною попід Їсеву, а другий — новим і тепер ділить місто навпіль. Люди мало ходять на цвинтар, припускаючи, що там з давнини не перевелися гади, бо і досі залітають сюди степові соколи.

Коли юні цілувалися на прощання, місяць виповнів колом на ясному небі. Улянка спиналась на кінці черевичків, щоб сягати вище врівень Андрійкові, міцно сплітала свої пальці з його, щоб триматися разом одного чуття, й від них клалася одна тінь на росяну траву. Доньку стиха від хати покликала мати, бо вже пізно, батько сваритиме. До тітки Андрійкові недалеко було, Улянка пустила його самого йти.

Другого дня Великодня в Брами Микити були гості цікаві, на горілку зайшли давні зніомі та на розмову. Вернигора, одружений з Клавдією Петрівною, Марко Піщаль. Вернигора пив, наче сам не свій, скаржився, що не п'яніє.

Працює Вернигора так само керуючим Відділу Райнаросвіти. На скронях густо посивів, окістя упертого підборіддя випнулось упертіше, лівий кут уст затиснувся глибше. Так він і жив зі зламаною бровою, що зламалась йому молодому в атаках. У сина його спадково затиснутий лівий кут уст, і бавлячись, він питає малого: „Будеш Вернигорою?“ Один син не вдовольняв Вернигору. Одначе більше шкодував він за тим, що й одному не дадуть вирости. Спитають до свідомого розуму недійшлого й не дадуть правди знати, хто був його батько. Знеславлять, очорнять.

Вернигору вдруге „вичистили“ з партії. Тепер за приналежність до миргородської групи боротьбистів, за те, що з Доручинським та Самойловичем у 1918 році встановляли в

місті радянську владу без більшовиків. Чекаючи відновлення в партійному членстві, Вернигора часом подумував над тим, якби довелося йому знову збирати бойових хлопців, ніби на Сиваш, на великий штурм, чи зібрав би? Одних обдурено, других вигодами обезволено, інших зневірено, й вони живуть спустошені, кленучи всяку ідею, зневірившись в ідеї, за яку вмирали. Були й такі, котрих знищили незламними.

У Москві зайняті боротьбою з Хвильовим, відповідь на апеляцію не приходить Вернигорі. Тепер там підготовляють розгорений наступ на Україну, для тактики оформляють „націоналістичний ухил“. Клавдія Петрівна гарно почала співати: „Туман яром, туман яром, а мороз долиною. Ой, не по правді, молодий козаче, живеш з дівчиною“. Вернигора підхопив, підсилюючи інтонацію до свого настрою відповідно:

Хоч по правді, хоч не по правді,
А треба жити...

Треба жити! — почуваячись обеззброєним, зневаженим, страждав командир батальйону кінного, герой Сиваша й Перекопу, подвижник революції, що глибоко кинула в його нарід засів новітнього відродження. Вернигора перманентно страждав безсиллям і все більше дізнавав себе подоланим народнім месником, якому вже й не вийти з облоги.

Спостерігаючи як Вернигора страждає, Брама дізнавав за собою, що й сам він як давно радів. Пита горілка не веселила його, він пив ніби на пропале, аби гостей за чаркою підтримувати.

— Найгірше у більшовиків сталося те, — говорить Піщаль, — що вони обернули революцію з війни визвольної у війну проти народу. З ними стався достоменний атавізм: перебравши владу від імперії, вони самі стали імперіялістами. Це трагедія вселюдських вимірів. Коли конфлікт переміститься на світовий пляцдарм боротьби — уявляєте, що станеться в нас? Кліка партійних вельмож і бюрократів ніколи не була народньою силою: уряд лишиться без народу, генерали без армій. Такі відносини заохочують інтервенцію й розв'язують світову війну.

— То що? Знову війна й німці? — хтось перепитав.

— Німці, не лише Росія, — відказав Вернигора, — вони будуть загрозою Україні на другу тисячу років так само.

Коло замикається. Наш Микола Хвильовий знаменито сказав, що конфлікт прибирає світового значення й виходить на те — хто правитиме світом: світовий мільярдер, чи світовий держиморда?

Брама налив випити. Піщаль цокнувся з Вернигорою. Випивши, не закушували.

— Хвильовий мистець і говорить метафорами, — зауважив Піщаль. — Політик висловився б безпосередньо: імперіялізм у світі продовжується, прибираючи нові форми — з колоніяльного переходить в економічний і політичний. Однак Микола не песиміст, у нього нове насилля породжує нове визволення. Потенційним претендентам на світовий трон він протиставляє нову революцію, заявляючи — гряде азійський ренесанс! Метафора досить прозора. Характерне те, що в Москві не розшифровують її правдиво й вигадують провокації. Не погоджуються на повне визволення колоніяльних народів і поневолених націй, як Щедринів герой не погоджувався на те, що існує Америка. Заслоняються деклямаціями про прапор революції, який „повіває над Кремлем“, і на який „звернені очі світового пролетаріату“.

— Ну, знаєте, — взяла слово Клавдія Петрівна, — мислителям і філософам віддавна властиво говорити метафорами, а партійні вожді, коли виродніють, вдаються до віршування — не треба дивуватися віршам про прапор над Кремлем...

— Гаразд! — сказав Брама. — Так складається в світі, а як воно є ближче до нас, в Україні? Будуть колгоспи, чи ферми?

Клавдія Петрівна пояснює йому, що промисловість на нашій землі досі була в руках чужих колонізаторів, господарство селянське було натуральним, село працювало само на себе й заледве само себе харчувало. Україна не мала національного економічного ринку. Вільний національний ринок творить вільного продуцента, а це означає, що вільним стає нарід-продуцент. Так діходимо й до вільної національної держави.

— Але ж я не бачу обіщаних робітникам фабрик і заводів, — обурюється Брама. — В теперішній промисловості робітники працюють так само в наймах, як раніше, до революції, працювали. Те саме буде з селянами. Чи хоч на харч

вони зароблятимуть? Усе залякне на місці, гірше, як за кріпаччини стояло.

— Проти впровадження в сільському господарстві фермхуторів є серйозні аргументи, — переконує Браму Вернигора, — всіх селян фермерами не зробити, на фермі потрібний робітник. Хто раз був у наймах, як я, скажімо, вдруге не захоче бути. То ж що буде з того? Знову революція? У нас в Україні підготовляється свій плян розв'язання аграрного питання — через кооперацію.

— Кооперація — це по-моєму! — піднімає чарку Брама, щоб усі випили за його бажання.

— Не відомо лише одне, — підняв чарку й Піщаль, — чи цей плян буде виставлений всупереч Москві. Ходять чутки в Наркомземі в Харкові, що Україна збирається протиставити колгоспам, взорованим на російську общину, хліборобський кооператив, на трудових паях. Щоб для всіх членів початок був рівний — селянин вкладає працю. Тягло, земля й інвентар кооперуються, як неподільний капітал...

— Знаєте, можна б творити таку кооперативу й не на трудових паях, — сказав Брама. — Люди родяться такими — щоб змагатися не за рівну з іншими пайку, а все за ліпшу для себе. Без змагання в кооперативі не буде господарчого зростання...

Велась прецікава розмова. Довго велась. Доки розмовникам пилася горілка. Якби Андрій був дома, вислухав би він її до слова останнього. Розуміння подій, про які говорилося, діходитиме він тяжче потім, як доводиться взагалі тяжко й довшим шляхом діходити на власному досвіді.

Прийшов Андрій з Личанки пізно другого дня Великодня, коли гості пішли від Брама. Шумливо сідало птаство на завітуючі сади. У возівні на засланій постелі Грицько сумував самотній. Сарнавчани переказали, що почнуть битися з шишаччанами, підбурює їх Василь Чекерес. Битимуться, як клан на клан. Вигін і цвинтарище проголосили своїм тереном, кого зловлять тут, будуть кожного бити, якщо не відкупиться.

— Як ти подужаєш їх, скаржився Грицько, — коли шишадьких хлопців не збереш разом усіх. Хитрі коваються, а трусливі бояться, задавки тільки нахваляються. Чоломбилько не приходять парадитись!

З жалем Андрій відчув, що й він не pomoже братові. Дізнавав уже за собою Андрій перемену — іншого „клану“ адепт тепер він. Він любить Улянку, відсторонюється від перевесників.

— Чому ж Микола не приходить? — спитав Андрій брата, співчуваючи.

— Тому, що боїться.

Щоб Андрій не дивувався за Миколу, який досі нічого не боявся, Грицько розповів, як сам він сказав Миколі, де б дістати бомбу, щоб подужати сарнавчан. Тобто, гранату виніяти у станційних хлопців за шапку крашанок. І Микола налякався, більше не приходить...

— Налякався вбивати бомбою когось?..

— Зовсім не так ти думаєш, Андрію...

Грицько пояснив, що бомбу треба буде дістати для того, щоб налякати сарнавчан. Їхній „клан“ розпадеться, коли узнають — у шишаччан є граната, побоятися битись починати. Микола налякався, мабуть, того, що думає — відразу всі заговорять, то він зробив бомбу...

Микола гадав інакше роз'єднати сарнавчан: перетягти на свій бік Василя, загрозив йому, що знає — Чекереси злигалися з конокрадами, до їхніх воріт під'їжджали цигани, а Василь собаку Лазареву вбив на те, щоб коні вивести...

На такі погрози Василь показав Миколі язика. Третього дня Свят Дадон зробив обшук зброї у Чоломбитька. Батько покарав Миколу за вовченят, не пускає його здому нікуди по школі, переховав зброю.

Брама Микита обережно слідкував за розвитком подій. Він уже розумів, хто на кутку водить коні, слід провадив до Дадонової злиги. Безперечно, обшуком зброї Дадон лише пригрозив Чоломбитькові, щоб менше догадувався він про те, хто конокрад на кутку.

По Великодні Василина призналась Андрієві, що Василь Чекерес виказав їй на Миколу, — ніби він убив їм собаку. „Невже Чоломбитьки злодії?“ — питала вона.

Виказав Чекерес на Миколу ще Великодньої Суботи, намовляв Василина, щоб батькові своєму сказала — хай не дась хлопцям вервечок рубати, ні дерева на коліску. Василина знала, що Чекерес ворогує з кутчанськими хлопцями, мало йняла віри йому, і всі Свята страждала непевною пі-

дозрою на Миколу.

Мало вже турбувався Грицько тим, що минуло. Обурився на Чекераса — проклятий перемітько! Сам зарубав копаницею Лазареву Зірку, щоб знеславити товариство, а виказав на невинуватого Миколу! Подумавши, сказав, що так батько визнає все й про свого собаку.

— Батько вже знає... Я батькові розказав, — здивував Андрій брата.

— Ну, ти також тонкосльозий. З мене, як з каменя — пара з уст не піде...

Андрій не образився на брата. Пояснив, що треба було розказати все батькові, щоб він певний був у своїх здогадах...

МИР-ЗЕМЛЯ

Запрягайте коні вороні,
Поїдемо у Мир-город,
У Мир-город, у Мир-землю.
(Народня колядка)

У Петрівку косять луги. Незаливні сіножаті вистигають перше, їх косять раніш. Господарі беруться покосити трави хоча б і за один день, зібране в годину сіно буде, наче лік здорове — поживне й тривке: сіном таким матері-богині трипільські слали собі постіль на плідність — коли цвіла бузина відцвітала калина, і любов жіноча квітла ласкою й пристрасною кохання.

Косовицю починають одночасно в усіх лугах, щоб великим походом праці охопити всі луки. З віддалених лук мантачені коси лунають, наче мітичні сирени. На наших сіножатях вони, безперечно, з'являються, перекинувшись на русалок-дівчат, сповнених пристрасною з цвітіння бузини. Над луками немає обривів. Тільки небо високе. У небі плавають узлісся, на травах кладуться небесні свічада. Ніякі-сінького згущення фарб! Кольори кладуться пастелеві, і далекі хустки біліють, мов чайки. Зближеним пляном — косарі йдуть у ручку, мов журавлі в ключах, ще зрання від роси підперезані високо, дівчата-перевертальниці ходять покосами на рожевих ногах, як птахи-флямінго.

У полудень клепають коси, тоді глухнуть у лузі короткі звуки, а птахи змовкають. Зелено-сині клюїдерева, жовті іволги, сірі горлиці й голубі одути слухають, ніби закляті, бо удари молотків у коси на сталевих бабках тільки в лугах лісостепу сіверського звучать тембром найчистішого кришталю. Спеки в лугах не буває, сонце розсіється на міріяди скалок, і з ненаслідувального звучання клепаних кіс устоїться найяснішого сяяння луговий полудень. Доки трави сохнутимуть, а клепання кіс погамується доки — молодиці й

дівчата купаються на плесах між очеретами Хоролу-ріки, в голубій прозорій, просвіченій до дна, зеленої воді. Від сплесків тиха вода не піниться, і з глибини світять у дівчат нігті на ногах і рожеві, ополоскані перса на груді. Первісна туга любови у молодих сповнена болістю визріваючого кохання, дівчата люблять запливати далеко, щоб наодинці з собою переживати дізнаване почуття кохання. Молодицям серце не тужить на воді, пристрасть першої любови звідана в них. Вони живуть утіхою самодостатнього материнства, купаючись, милуються в розкопі жіночих почувань.

Накупавшись, молодиці зготують обід, поділять любов свою вповні з мужами на свіжому сіні, і вдовольнившись принадою ласки з дружинами, косарі спочиватимуть після вітхи, мов подолані велетні.

Громадять сіно другого дня по укосі. Година — мов дзвін, гучна та чиста. Громадивши сіно, в лугах багато співають. Співи на пташиному леті відлітають далеко за лути й не вертаються відлунням. По обідній порі тіні побільшають, стане лункіше, дівчата заспівають петрівних пісень, як прадавній ритуал гучних:

Ой ти, Петре та й Іване!
Що вже тая Петрівочка та минає —
Половина лігечка — немає!

По Петрівці в Сіверщині глухнуть зозулі, на розговіні вони подавляться мандрикою й перестануть кувати. Дівчата одспівуватимуть літо, мов зозулі, догулюватимуть вулиці, початі з Великодня. По Івані почнуться зажинки, настануть трудні жнива, співи дівочі вмовкнуть. Коли вкосять стиглих життів до Івана — того року озимі хліба бувають важкі на зерно, яру пшеницю не спалять суховії, ячмені не вигорять, вівса не стечуть. Вівса достоять до білої стиглості й дзвонитимуть волотками, мов срібло. Хібащо безтямно закохані обзиваються пісню про себе з любови по смерканні в жнива, бо немає звичаю співати на вулиці, коли білої ночі літньої коротко відпочивають по тяжкій роботі й люди й товар.

До суботи поклали копиці в лугах, а в неділю пустили пастухів на сіножаті. Лука Покутній приїхав косаревими кіннями до луку, взятими за відробіток. Коні відпочиватимуть

день, пасучись на дозвіллі, вертаючись увечері, хлопець привезе сіна додому.

Мати прийде до лугу по церкві, обід принесе, допоможе во- за накласти. З Лукою пригнали до лугу пасти корови малий Покутній, Іванко, та Гонджа малий, Грищик. Зранку їх дивували волохаті велетні, що нагадували дідів, за кущами калини та вербняку по лузі. Тумани в Петрівку не суцільні, пізно виходять з кущів, так і тримаються своїх сховів. Доки хлопці снідали, тумани зійшли, роса підсохла, тіні підтяглись ближче до дерев.

Лука повів малих своїх adeptів показувати в лузі „Мамаєве господарство“. Напочатку налякав їх птах, перелітаючи над головами, кришко подаючи голос, ніби взиваючи. То була зозуля, вона не кувала й ховалася від людей. „Бо їй соромно: з жадоби мнадрикою подавилась сьогодні!“ — жартував Лука.

Затримались подивитися на здоровенний фрагмент залізного мосту, викинутий далеко від залізниці. Дивувались силі, яка могла так вибухати. Міст висадили в революцію білогвардійці, відступаючи під натиском червоногвардійців у дев'ятнадцятому році. Боротьба в них ішла за прилучення України до Росії білої чи червоної.

— А тепер революції немає? — питає брата Іванко.

— Немає. Але революція ще не кінчена...

У закутині під іржавим велетенським шматом сталі Лука зауважив вужа на полюванні й дав хлоп'ятам знак притихнути. Плазун був певний своєї безпеки під укриттям, несхибно пильнував здобич. Мов заклятий тримав наставлену голову, гіпнотизуючи жертву. Очі його — достоменно, як водяні пухирці — були ніби звернені у власне нутро зором і бачили перед себе воднораз. Мабуть ховаючись від сонця, що сушило росу, заповзла „криничка“ в вогкий схов і натрапила на вужа. Вона тремтіла й заледве пищала, налякана, лізучи на роззявлену вужеву пащу. Наставившись допереду він розкрив її дужче, відчувши поживу зблизька, і ніби хугою втягнена, криничкова жаба вскочила в отвір, за яким їй, напевно, не бачене було ніщо.

Пригоду переживали хлоп'ята приголомшено. Усі па- стухи знають, що криничкових жаб неможна вбивати, вони чистять родники в криницях, щоб вода була свіжа. Вуж

конвульсійно ковтав сіру маленьку жабу з червоним покращенням на животі, намагався скорше убгати в пашу випроштані кінці ніжок, що дрижали, ніби вдарені струмом. Відчувши екстазу травлення, він так і розпластався, не рухаючись з місця, спазмами м'язів проганяючи поживу через горло до шлунку. Лука відчув огиду й відвернувся.

— А вужі не кусаються? — спитав Іванко, заглядаючи у вічі братові, щоб розгадати, що він тепер робитиме.

Простуючи навмання лугом, Лука розповідав, що в казках ріжно говориться, буває й так, ніби вужа за приятеля людині рахують. Але все одно, казав він, кожний плазун є гад і поживу свою живцем пожирає. Немає нічого бридшого за плазунове черево з проглиненою жертвою.

— Гадів убивають! Убий його, Луко.

— Це малий, і він не кусається. Кусаються гадюки труйні. Одначе в цьому лузі їх немає: їм замовлено тут водитись...

— Як?! — спитали воднораз хлоп'ята.

— Словом сильним, волею залізною замовлено. Козак Мамай замовив, або не звелів водитись тут гадюкам і труїти людей. Звідси на степи йдучи далеко — лежить веселий край вічного козака Мамає. — Мир-земля вільна. На північ за місто водяться гадюки, а тут вони гинуть, котрі заповзають сюди, та соколи нищать їх.

— Від часів передлітописних тутешній край звався мировою землею — вільною, на мир-землі заіснував мир-город, городище укріплене, де тепер куток Харківка в Миргороді. Не досягали мирової землі ні дружини удільних князів на полюддя ходивши, за даниною, ні ординці зі східніх невір-земель. Про мир-землю так і співала дружина в найдавніших колядках, звертаючись до князя, вибираючись на полюддя:

Ой пусти ж нас на мирову землю.
Ми ж тую землю коп'єм зоремо,
Коп'єм зоремо, пшениці посіємо,
Грабельками зволочимо,
Слізеньками та й примочимо.
Вибиремо паню, паню-лимиряночку,
Паню-лимиряночку, Настю-паяночку.
Тобі молодому та й на погуляння...

У добу родово-племінного ладу мир-земля була краєм щасливого дерева роду — червоної калини, шанованої на гідність дівочої чести-непорочности, плеканої до пори шлюбного материнства. Коли калина відцвітала — луги й тоді були такі ж голубі, наче Дунай-вода в наших піснях, пам'ятних від часів подунайського розселення антів та пізніших походів на Дунай Святославових. І пора цвітіння бузини була токою ж — коли на голубих озерах відлюбились лебеді, а на дівчат приходила жітність дівочого дозрівання й починались купальські гулі парування в челяді.

Цікаво було слухати хлоп'ятам, як зігнав Мамай-козак зміїв з мир-землі. Загін кінних запоріжців вертався з-під Конотопу на Січ, підтримавши перемогу гетьмана Виговського над військом московських воєвод. У лузі коней попасали. — Там, де тепер корови наші пасуться, — показав Лука рукою навшир узлісся. — Варили саламаху полуднувати. І трапилась запоріжцям пригода, за яку тяжчої і в вирішальному бою не трапляється, бо помирала на руках у молодій матері єдина донька, гадюкою струєна. Козаки випекли гадючу рану жалом шаблі, до червона грітої на жару, але було пізно, отруя пішла в кров. Тоді й прибув на поміч запоріжцям, так само нізвідкіля явившись, як під Конотопом, і на славу чести та можности козацької врятував умираючу дівчинку. Бачивши Мамаєву волю-силу й над гадами — мати просила козака-невмираку зробити так, щоб ніколи гадюки не кусали людей у цім краї. По гриби ходивши, була мати з донькою в лісі. Мамай погодився так зробити, але сказав, що й грибів не буде, де не стане гадюк.

Відтоді й не водяться до півдня за Миргород гадюки ні в лугах та лісах, ні в степу, зникли й гриби тут скрізь.

Повів Лука своїх сподвижників ранньої ожини збирати. Росла ожина в верболозах, заплітаючись високо, мов хміль, і пізнавалась по широкому, мов у хмелю, листі, плодоносила кетягами ягід, виново-рожевих, в пастелево-голубій патині. Місцями ягід находилось багато, хлопці брали їх жменями, зсипаючи в брилі, підвішувані на лозинах. Багато ожини родило між верболозами в Куті у Покутніх. Дід бувало робив з неї вино, пізню ожину сущив на ліки. За вміння робити напій з ожини Покутній гордився, бо такого вина не знали ніякі вельможі, не пили чогось подібного ні в яких

палатах. Дозрівши, вино пінилось і мало пречудовний „букет“.

На закопах по підсонню хлопці збирали суніці, вони були червоні, мов жар, і танули в устах, не лишаючи з себе нічого на зуб. День у лузі був великий, Лука вмів знаходити все нові цікаві пригоди, що були чудовими вправами малим на кмітливість та сміливість, обачність. Показував гнізда осні, водив на шершнів — битись. Оса — підла й ненажерна комаха, живиться гнилизною, навіт падлом. Шершні — горді, понад усе. Вони були чорняві, густо гули, літаючи. З ними хлопці почали війну, озброївшись листатими лозинами, щоб бити без промаху. „Тяжко витримати один удар шершня, від трьох ударів бик закрутиться!“ — говорив Лука, щоб стереглись хлоп'ята шершнів, що летіли, цівкою, один в один, мов кулі, важкі, аж цокали об лист, і цілили вжалити в лоб. Називав шершнів Лука запоріжцями, вони дружньо борються, здалека ведуть довкільну розвідку й самі нападають, щоб відвести загрозу своєму гнізду.

До полудня звідали лисичі нори, саги з карасями, старі німецькі окопи, стережучи залізничного мосту, німці бились з повстанцями вісімнадцятого року. Найшли хлопці сім куль у ґрунті, витопили з них олово й приготували стріли полювати щук.

О полудні забував в очеретах дикий бугай-птах, дуднів у воду, обвиваючись довкола очеретини тонкою шиєю, витворюючи, наче бугай, гучні звуки. До нього тяжко підкрастися, надзвичайно чутливо стережеться птах і вміло ховається. Пора була щук полювати, можна пополохати й бугая-птаха.

З духоти на плесі щуки ховались під латаття, береги, обросли купинням, виходили відразу на глибоку воду, зручно було підкрадатись. Хист полювати щук виробився в пастухів недавно, постав з того, що коло залізничного мосту, за який не раз бували бої в громадянську війну, находились кулі залізні. Витопивши олово, пастухи робили з куль кінцівки до стріл, а маючи стріли, впали на думку стріляти щук. Стрілу треба ввести трохи у воду, не сполохавши рибу, цілити в голову: „стріляти з води“, казали. Стріла схибить, не введена кінцем у воду, зверне набік, ударившись об поверхню води.

Зморені спекою щуки були розмарнілі. Сонце прогрі-

вало застоюну воду до дна. Глеювате дно, падалішній лист, старий кушір — парились у теплі, й щуки чаділи від випарів густих. Вони прокидались від безпосереднього поштовху хібащо. Уміючи, їх можна стрілити кілька на одному місці. таких щук глушать ще веслом, б'ючи пластма по поверхні води. Глушених щук відразу підбирають, бо вони скоро при- томніють і втікають.

Уполювали хлопці чотири щуки. Іванко радів — усім по одній буде: мамі, йому, Луці й Грицикові. Впольовані щуки були гарні, з самоцвітніми очима, темно-зелені на спині, біло-жовті на животі, з золотавим відлиском по всій шкірі. У воді під латахами вони були темно-сині. Тримали впольованих щук у воді з хроновим листом, доки мати прийде. Лист брали затикать тикви з водою, а тепер він пригодився свіжити щуки, з хроновим листом не тхне скоро вода, ні риба, чи інша поживність.

Потім хлопці тягли роги, молоді пагоні очеретяного кореня, на кінцях подібні до ріжків у бичка. Пагоні були білі, мов зацукрились, соковиті й солодкі. Вертаючись до воза, хлопці ще „топили“ черепах. Вони спали на теплій воді, а хлопці вціляли їх назбираними водяними маківками, поцілена черепаха ставала каменем і пірнала на дно.

Почався водопій у пастухів. Пригонили напувати корів, вели коней до мосту з усього луку. Рівнобіжно до залізничного стояв ще дерев'яний міст по дорозі на Ярмаки та Эрки. Залізничний міст був у рівень деревам основою з рейками, низом ішла дуга сталевих ферм. Між мостами була глибока вода. Тут купалися пастухи й купали коней.

Лука вчив Іванка не боятися глибини, садовив його на борозенного коня, забродом виходив на плес і спихав хлопця у воду. Учив плавати й триматись на глибокому, не набравши води в уха. Коли Іванко зривався з узятого способу пливти, Лука брав його на коня й забродив знову. Наука не веселила хлопця, одначе він соромився боятись, вірив братові й терпляче зносив пробу.

Гонджина Улянка привела кобилу напувати. Купати на глибокому не стала, обмила її край берега, підтикавшись вдосталь, щоб пелени не замочити. Лука кликнув поплавати дівчину, й вона випливла на плес роздягшись за верболозом. При ній Лука стрибав у воду з високого залізничного мосту.

Іванкові здавалось — нічим дикати, відсапував малий, аж коли брат пірнав, розсікши воду ударом складених у стрілу над головою рук. Не скоро випливав на поверхню Лука. А Іванкові здавалось, що брат до моря ходить під водою. Коли Лука виринав, змахнувши чубом, хлопець вигукував — є Лука! Іванко забував глибоководні моря, на які ходить його брат низом під водою, штурхав Грицика в воду, зачинали обидва плавати по-жаб'ячому, голосно булькаючи ногами. Улянка плавала з Лукою на глибокому. Зблизька вона прикривалась косами, вода розмивала їх, і крізь пасма виднілись цнотливі бутонці-перса, намітившись розквітнути. Дівчина дочувалась на них лискоту води, здавалось їй, хлопець помічає її ніяковість, щоб приховувати хвилювання, вона відверталась, набираючи води в рот, і ставила райдугу на свою тінь. До них припливла з великого плеса за мостом Катерина Гмирина, при ній Улянці ставало весело на воді, вона й ніяковість свою з присутності хлопця забувала.

Катерина знадилась до плавання, зналась з утіхою любови й тужила за нею. Наче б манити уявний зір чийсь, ніби хтось мав би підглядати її з очеретів, попливла Катерина знову попід мостом на широке плесо. Заспівала на високім тоні пісню про кохання. Між зеленими очеретами відбивало мелодію на хроматичних тонах, наче вторення. По воді клались відлиски зелені й золотились. На застоях цвіли білі лілеї, пахло всуміш моложавим очеретом, кушірем і глеєм. Була пора цвітіння бузини, і згущені запахи в повітрі діяли на дівку хітливим збудженням.

Безсумніву, на такому плесі можна бачити русалок. Атавістична уява стає тут такою вірогідною, що реальність траить сенс. Граючи в Просвіті на сцені з Килиною Гаджаковою, Катерина виплекала гарячу уяву кохання, образ коханого виплекала по читаному, списаний найліпшими словами, у житті він не стрічався їй, молодіючи, не находила собі пари, переростала дівування, жила люблячи в почуваннях, страждала, не маючи за ким.

Зголоднівши, Іванко виліз на воза виглядати матір з обідом. „Іде мати!“ — гукав до Луки, пізнаючи далеко матір у білій хустці. Побіг зустрічати. Лука не чув брата, здивившись на Улянку, як вона, напинаючи поводи, припинила з бігу кобилу, а Грицик підскочив їй на руку, підтримую-

чи штанці, потім вчепився за пояс дівчині й завис за спиною в неї.

— Обідать їдемо до свого воза! — гукнула Улянка й погнала кобилу вскач.

Ішла Іванкова мати боса, сповільна ступаючи по спориші, а де по теплому лагіднім поросі, ніби вдаючи розкіш ходи з ношею. Біла сорочка в неї охватно клалась на розвинених працею плечах, сягала тіль за коліна, напинаючись у ході на тугих стегнах, вистаючи вдосталь широкою мережкою з-під рясної легенької спідниці, впоясані червоного гарусу поясом з повними китицями. Навіт схуднувши за літньою працею, засмагнувши на сонці, вона виглядала злегка виповнілою стужавілими округлими формами материнської вроди. Отаку її вистать на достатній зріст гарно підкреслювали й повні китиці пояса, спущені на праву пахву спереду, й завішені на уривку через ліву руку тикви полив'яні: бурякового полива з вином, та як красоля з водою. У правій руці несла мати кошик рогозовий з гарячою стравою, укутаною в рушник, щоб не холонула. Ноша рівноважилась у руках, рівноваживши рухи, і випростана, неквапна хода з остороні здавалась гордою.

Собою гордилась Покутня Оксена, бо немає шляхетнішої гордості за ту, що в матері, дарованої синами. Вона несла свій незримий вінець ,дочуваний великим серцем материнським, як негідна нести свій аніяка коронована обраниця! Бо була вона втіленням тієї краси й величі материнської, яку наново по Шевченкові відкрив у нас Довженко й возвеличив українську матір понад увесь світ. Хустка трохи збилась на звиті, незаплітані коси. Сині великі очі й тугі брови без зламу, й уста, окреслені пругом по верхній губі, ніби зрошеній трохи завше на ворсуватій помітно чорнявій зарості — діткнуті в неї тугою жінки-матері, спраглої зачати й родити.

Проти Галатиного подвір'я мати поставила ношу на спориш при в'їзді, піднесла проти себе впритул Іванка цілувати.

— Хай признаюсь — не втаю заздрости до тебе: так цілуєш уже й великого сина, Оксено, — погукала Галата. — Маленького треба тобі на цілування при твоєму здоров'ї. Хай не наврочу...

Галата вийшла з сонця немов би, бо воно так на білій стіні розбилось, що сліпило, й дверей, не помічалось за нею. Сама вона була соняшна, у білій сорочці, рясно вишитій, русява, викупана, щойно вернувшись з плеса.

Галатина хата стояла лицем до малого подвір'я при дорозі, на сонце вікнами, була ветха, з запалою покрівлею, з мальвами розквітлимими всіх кольорів вище стріхи. На хуторі було лише три хати, ще Рижого та Кузьменкова.

Жила Галата з дочкою, поля вони не мали, годувались заробітками. На свята навіть не виносився ткацький верстат з хати, ткали полотно, звичайну дев'ятку й найкраще на дівочі сорочки одинадцяти пасом з чисницями, тринадцяти та чотирнадцяти. Дочка також вишивала людям, а ще добирала узорі на плахти та станки, килими. Фарбувала вовну й гарус нелинючими кольорами. Їх кликали на весілля куховарити, варити борщі та капусти. Часто на подвір'ї в Галати бачили заїжджого, годувались коло воза коні випряжені. Вдова перепродувала горілку, і до неї знали дорогу з міста й довкільних сіл ображені долею в подружжі молодожони, удівці, припізнілі парубки. Мати й дочка були ніби сестри на вигляд — старша й молода, мали кожна свою світлицю для гостей. Хоч в обмовах жінки судили їх, але потаємно заздрили їхній волі. На весіллях Галата заспівувала, пораючись: „Мала мати одну дочку та й купала у медочку...“ Донька підхоплювала: „У медочку та й купала, за п'яниченьку не дала...“

Пісня була не та, що співав Леонтович, бо в ній однаково щасливі були вдова й дочка. Розкішна ж та щедра на щастя була дочка Галатина, брови її летіли, ніби, радість несучи стрічну, зуби дрібно поблискували з усміху. За одне їх гудити не сміли — місце на втіху жіночу мали обидві дома, між людьми були пречисті мати й дочка, про них заздрісні могли хібащо уявляти прехітні тасмниці, побільшувани до неможливого.

Дослухавши співу дівочого на плесі, вдови посмутніли. Покутня сказала Галаті: „Вгадуєш мене — тужить моє серце, хоча й говорять про мене, що весела. Дуже, як дуже хочу бавити на серці маленьке, щоб усміхалось...“

— Ходімо, Іванку, — сказала мати, подаючи йому кошик, — Помагай мені.

Сина Іваном мати назвала на пам'ять по мужеві своєму, а його батькові, бо вони обидва не бачились на світі, батька убили, а син потім родився. З туги по мужеві, з ласки до найменшого в сім'ї мати кликала його ласкаво Іванком. За батька покійного був у матері малий син у такій любові.

У столиці події збувались скорше. Чотирнадцятого грудня 1918 року війська Директорії зайняли Київ. П'ятнадцятого грудня гетьман Скоропадський зрікся влади й виїхав до Німеччини. У Миргороді при владі ще тримались гетьманці. Передріздвяної ночі юнкер Керпота вивів Івана Покутнього в Королівщину, скрутивши руки дротом колючим, босого на сніг, відвернув від лица й, не пускаючи чуба з рук, стрілив йому в висок. Керпота був командиром сотні сердюків і комендантом міста. Розстріляв єдиного сина Покутнього за приналежність до Земельного Комітету, за ділення землі панської, за готоване повстання проти гетьманців.

Готуючи повстання Покутній Іван переховувався у болотах у Королівщині, що межує з Сандиловою. Дружина лише знала його схов, ходила до нього спати в кожах на сіні. Дочуваючись зачаття в себе, вона привела його до хати, щоб признатись йому на Святвечір, коли у людей сходиться сім'я за столом. При вечері, безбройного й узяли сердюки її мужа на страту.

Перед війною Покутній Іван кінчив вищу сільськогосподарчу школу, працював повітовим агрономом в Земській Управі. У революцію під впливом Нероновича зійшовся з місцевими боротьбистами, очолив у них Земельний Комітет. При німцях пішов у підпілля, не емігрував, бо старий батько, Покутній Роман, не велів іти будькуди з рідної землі.

Загинули від руки Керпотиної ще Самойлович та Доручинський з повстанком. Споловинений повстанський штаб очолив Вернигора, й повстання відбулося. На Хрещення хоронили поляглих урочистим громадським похороном. Труни везли в вінках на санях волами. Усю прощальну дорогу, від Собору до Братської могили в Міському саду проти гімназії, малолітній Лука йшов без шапки з матір'ю за батьковою труною, старий Покутній провадив їх невідступно, промовисто мовчазний і статечний. Година стояла морозяна й лсна, скрипів сніг під кроком урочистої варті, у кілька де-

сятків саней видовжувалась похоронна процесія. А коли опускали домовини, збройний загін максима Вернигори потрійною сальвою з рушниць віддав останню шану побратимам по боротьбі.

За батьком Лука не плакав тоді й потім, він якось стверд малим серцем і, виростаючи, ставав усе більше затятим у своїх намірах, веселий і надміру дотепий по батькові. Таким його завше бачить горда мати. Посміхнувся Лука матері на стрічі, взяв ношу з рук у неї.

Обітати сіли на сіні, розправленім, засланім скатертно, в холодку за возом. Мати обділила синів перше поминальною просфорою, освяченою в церкві за батька та діда, потім — мандрикою від тітки Корицької, з хутора, передала, приїздивши до церкви на поминання Покутніх. Мандрику ївши, мати приказувала — щоб усім діждати й на прийшлий рік зозулі почути. Ламали шматки півня запеченого, до м'яса була картопля молода, зварена в лупині, потім обирана й посипана зеленим кропом накришеним. Їли синю й рожеву дво-місячну редьку, соковиту, мов сметана. Важким череп'яним кухлем у квітах пили старе дідове вино з ожини. У кухлі вино було чорне й пінилось трохи, приємно веселило й додавало охоти їсти. До вина були карасі, смажені в борошні на олії й залиті нагаряче сметаною.

Попетрівні карасі уже товстіли після весняного вимету ікри, і біле м'ясо гарно ділилось від кости. Лука з Іванком викручували лозиною карасів на сагах у Сандиловій та Королівщині, навчені дідом. Тінені верболозами саги не відбивали неба, завше були ніби засклені темнозеленим лиском. На землі відбувались творення періодами й ерами, айзберги проторили річище Хоролу-ріки, нагорнули горби глини, води намили піщані коси. Личанка й заснувалась на глинистім горбі з глибоким піском через увесь куток, що вганявся у Кут до оболоння, з чорноземними схилами, на яких поклались садиби довкіль вигона садами на болота, на польодовикових яминах лишались саги. Віками опадав на дно лист, валились парості моху й зіглівали начорно. Розкручений лозиною осад піднімався догори, у воді бракло кисню, карасям нестало віддиху, вони спливали на поверхню й клались золотими боками знеможені. Так їх і брали руками хлопці, мов у казці щастя. Обідаючи, мати поминала в лузі з синами

батька та діда Романа їхнього, турбаївського родом. Винесена в утробі материнській з обложених карабінерами, спалених Турбаїв — родилась його мати вільною, зросла вільна, родила його в степу вільним.

Довгі роки турбаївці-козаки боронились від кріпаччини, домагались в сенаті та в суді своїх людських козацьких прав. А коли пани Базилевські не поступились перед правдою, вдалися до війська, посланого від цариці Катерини, тоді старим звичаєм козацьким село взялося за шаблі.

Чотири роки самоврядно правила громада селом. А потім сталося, як повідає пісня — із города із Миргорода полки виступали, турбаївців-козаченьків в Сибір виряджали...

Взятим живими в бою рубали руки й голови, як у Кодні було за коліївщини. Боротьба ширилась по всій Україні. А ще випікали очі, щоб найзавзятіші, доживаючи свою муку, жажали нарід. Одначе безрукі й отемнені козаки страху не множили в поколіннях, плекали гнів всенародній. Осліпленим жевріли в музку зіниці, далеко бачили жорстоко карані, складаючи пісні про ворога, про щасну годину народню, коли вільні люди царя до ката поведуть.

У Турбаях топили в криницях, кидали в палаючі стодоли тих, що не стали на коліна. Одначе й топлени водою та огнем палені козачі душі, відлітаючи до раю, не потішали панів спесивих, судорожним жахом судомли їх.

Село спалили до тла, до чорного пня на обійстях. А щоб не лише місця, але й імени не лишалось на землі по селу, то назву його заборонено було царським указом споминати.

Тоді сади вже тяжіли плодами що наливались, починали половіти жита, зацвітали ранні гречки. Мали почати косить луги... За ніч, доки село горіло, молода сотниківна дійшла степом до чабанів Апостолівських, що на гетманській займанщині випасували отари для вовняного промислу. Не бажала вона перше родити в кріпацькій неволі. Дочуваючись провіщаного степовим птахом ранку, відчула свій час і вприсилася на пологи до ватага чабанів.

Прийняв на світ доньку ватаг, а породілю похоронив. Зросла донька, плекана овечим молоком, міцно вибродженою бриндзою, пещена з маляти солодким гляганцем. Старіючи, ватаг напутив її юність, зберіг їй на спадок пам'ять про матір, померлу в дорозі, коли утікала, щоб народити її

вільною. До людей у неволю дівчина не пішла, виростаючи, стаючи на порі. Поєднала любов свою з сином ватаговим, вдачею подібним до неї, що також був зрослий у степу, бо переховуючись чабанівським ватагом, відколи Січ спалили, курінний запорізький ростив при собі на волі й сина наймолодшого. У степового подружжя родився син. Породіля померла, як і її мати в пологах, а первенця, ввольнивши волю матері, Романом назвали.

Ватаг-курінний виповів онукові Романові усю долю його: до третього коліна, казав, умирали б у роду дочки, стаючи матерями, в пологах, з того, що прамати їхня перше родивши була в далекій дорозі й малася тяжко потурбована пожаром. Сини виживатимуть! З них і родові поведеться на невмируще. Одначе тільки на своїй землі, власній посілості рід виживатиме, бо рідна земля хоронить рід від неволі: на своїй землі кладучись, люди легше недугу зносять, переходять пологи, легше приймають смерть.

Коли Роман здужав уже придержати за роги доброго барана-валаха в отарі, його забрали з степу в масток Апостолів до Хомутця за Миргородом. Дошукались його родовідної козачої, а щоб не множився рід козачий і в чабанах переховуючись, записали Романа кріпаком. Батька Романового віддали в солдати за одруження без панської на те волі, та без вінчання: на віру. А щоб виростаючи син мав де прихилитись, то й його по батькові-рекрутові приписали до солдатського стану. Ласки панської покріпаченому Романові дісталася хібащо тієї, що сам підполковник Сергій Муравйов-Апостол забрав підлітка з собою до Чернігівського полку вихованцем.

П'ятнадцяти років Роман був гідним штандаровим у полку на парадах, знав муштру й прегарно заспівував. За повстання Чернігівського полку проти самодержавства підполковника повісив цар Микола, а його вихованець за спробу рятувати полкові знамена, бо їх мали спалити, віддавши анатемі — по велінню царя прийняв кару шпіцрутенами й з полчанами-чернігівцями пішов на каторгу в Сибір.

Молодим будучи, Роман утік з каторги в Україну, назвався Бурлакою й пішов шукати на посілість собі землі вільної, непанської, як заповідав йому дід, ватаг чабанів, курінний січовий.

Ні в степах, позайманих фаворитами царськими, ні в селах покріпачених не бажав селитись Роман. Довго тривало ходіння по Україні за вільною землею на посілість. У Миргороді Романа арештували. В арешті підслухав він крізь двері у „вовчок“ допит кобзаря Остапа Вересая. Будучи кріпаком, бандурист усе життя страждав сподіванням — ось скоро, ось стануть люди вільними в Україні!

— Як же ви житимете в державі своїй без російського царя, ким управлятиметесь? — питав Вересая жандармський офіцер Скоропадський.

— Управлятимемось громадою то й житимемо в громаді за козацьким звичаєм: вільно, — відповідав Вересай.

Перед святом Спаса арештованих випустили на клопотання Самійла Яшного, панотця міста. Громада величала старого панотцем за кобзарський хист, за те, що він був найстарший віком у місті. Романа звільнили, а кобзаря Вересая конвой попровадив через Комишну додому вертатись, де він був приписаний кріпаком.

Усе життя прагнув славний бандурист Вересай повінчатись з бандурою в Самійла Яшного, голови кобзарського цеху, прийняти з його рук терновий вінок бандуриста. Не сповнилось заповітне бажання. Ємський указ заборонив українську пісню, кобзарів виарештовувано по Україні, кобзарський цех у Миргороді вимирав, невдовзі помер і голова його, Яшний, на дев'яносто шостому році життя.

Святкувати Спаса Роман лишився в місті, побував на вінчанні сліпців-бандуристів з кобзою, пив мед, варений на свячення Самійлом Яшним. По вінчанні бандуристи з паперті полкової церкви відспівали в тернових вінках пісню про Україну: Ой горе тій чайці... Показали Романові тоді між людьми Шевченка, прийшов він до міста з Вересаєм, а на святі довелося бути без нього.

Стрівся Романові Іво Гонджа на Донеччині, пішли вдвох, вільної землі шукати. Біля придорожного колодязя, води пивши потомлені, по очах пізнали себе взаємно. Розмовившись і долю обох одну пізнали. Гонджа був старший роками, намовив Романа йти з ним до гір під Алтай. Десь, казав, край землі, чи кінці світу, Січ нова заснувалася, ще від отамана Гаркуші давно. Коли почалася кріпаччина на Гетьманщині, Гаркуша водив ватагу нароніх месників на землях Лівобе-

режних полків, пристав Запоріжжя боронити. А по зруйнуванні Січі вивів своїх хлопців під Алтай. Про Січ, засновану Гаркушею, ходили предивні тасмні розмови в народі. Затято прагнувши волі, люди вірили, ніби Гаркуша досі живий і знову прийде в Україну. Тямлячи себе роду козацького по тому, що його батько, з сербів-поселенців, приставши до Гаркуші, був козаком, Гонджа Іво втік від свого пана й, бурлакуючи, шукав шляху на Січ Гаркушину.

Стрітися Романові з Шевченком судилося вдруге в Астрахані на ринку, коли поет вертався з заслання. Тепер вони поздоровалися, багато говорили. Переповів Шевченко волелюбним землякам, яка буває неволя людині в несвоїм краї: сонце, навіть, не те, птахи інші, людей свої віри немає, за негідного зватись людиною трактують чужинця... „Так і збувається мені приречене ватагом-дідом“, — казав Роман, роздумуючи з побратимом над тим, де шукати волі? Іти до Алтаю, чи вертатись в Україну? Не жаль їм часу, сили, молодости зношеної не жаль, та жаль великий волі не дійти, так багато ходивши! Гонджа Іво увірував одначе — істину правду ватаг-чабан виповів був Романові, казавши, що тільки на своїй землі козацькому родові переводу ніколи не буде. Постановили удвох вертатися з Астрахані.

Гонджа шевцював по людях у Миргороді, приставши в прийми до вдови. У громаді звали його Іваном. Роман став чумакувати в козака Храпала. Востаннє стрів Шевченка, не бачивши його, в цинковій труні замуrowаного. Ходив до Канева хоронити поета.

Багато ходок зробив Роман від Балтику до Чорного моря, товар возивши волами. Прихоплював на дорогу з Петербургу від української грамоти „Кобзаря“, виданого великою книгою для народу коштом Смирєнка, „Основу“ Кулішеву, інші книги для високих шкіл в Україні: для колегіумів в Ніжені й Чернігові, для університетів у Києві й Харкові, Шевченкового букваря возив для недільних шкіл народніх в Україні.

Став письменним Роман, учився грамоти в недільній школі в Анатолія Свідницького, на Шевченковім букварі: „В своїй хаті — своя правда і сила і воля!“ — затамив назавше. Наряджався у ліпший одяг, до школи йдучи, у чумацькі чоботи, висвіжовані березовим дьогтем, підперізувався черво-

ним поясом сотницьким родовим, винесеним з Турбаїв, яким сповивана була його мати і він був сповиваний ним по своїй матері. Молодіючи разом з молодими в школі, ішов просто-волосий, гарно причесаний, а букваря ніс на виду всіх, простуючи серединою вулиці, щоб усі бачили його з книгою в руках, знали письменного. Як Евангелію — перечитував „Кобзаря“.

Свідницький пояснював, що „своя хата“ в Шевченка — це багатозначна правда — означає вільний край, землю, на якій виростають люди вільними, державу вільну в народі. Любив Покутній Роман співати з молодими пісень, складаних Свідницьким, найбільше — першу: А вже років двісті, як козак в неволі... У церкві завше ставив свічку перед образом Покрови — за Січ, за Гонту та Залізняка...

Пізно одружився Роман, поставив хату з світлицею, як у пісні. Личанська громада приділила йому на обійстя клин белебня непосілого у Куті при болотах, а його записали Покутнім. Так він і став господарем, позбувшись кріпацтва.

У Куті було затишне підсоння. Находившись за вік трудний по далеких землях, на своїй землі посвятився Роман Покутній плекати сад, перейнявши науку садівництва у Смирєнка другого. Від суховіїв та приморозків голоморозної пори захищали його обійстя густі верби, верболози та вільхи по оболонню в Сандиловій, приймалися в нього й родили багаті сорти яблук: молочного соку паперівки, що були стиглими білі, мов папір, зірнички, рум'яні, мов зоря, шафранки червоні й жовтогарячі, Смирєнків ранет, зеленаві зімниці та ще всякі, виплекані по місцевих козачих садах: скороспілі, на сушення, й квашення. Родили в його саду преріжні сорти груш, найранніші й пізні, що достоювали до приморозків, медові циганки чорняві Медвинського сорту, баргамоти, бовті. А ще родили в його саду медові груші, що приносили молодість жінкам, обдаровував ними Покутній молодичь на материнство.

Посілий у Куті клин Покутнього був у переміж і глинищем, і піщаним намітом, і глибоким чорноземом — плекались на клині преріжні садові сорти, найніжніші гатунки південних порід, квітли й визрівали японські черешні, перезимовували утлі сорти іранського винограду-ізіюму. Наостанку Покутній почав виводити свій сад на горби, призвичаювати до

вітрів і морозів. Від нього перейняв був окуліст фон Герен спосіб, закладаючи сад на горбі при рудці в урочищі Білого хутора.

З Покутного Романа, коли йому сповнилось сто років, Панас Сластін малював портрет олійними фарбами — гордого нащадка Мир-землі древньої. Схожий був собою Покутній на Максима Залізняка. Одначе чуб у нього — сріблястий, хоча й укладався так само вінцем на високому чолі. Такі ж скромні прилягли вуса на чисто голенім виду. Звинені донизу морщення робили лице різбленим. Сині добрі очі та міцно складені уста його промінили надхненням мужнім людини, що любить життя, рідну землю, нарід вільним на ній, гордиться його обдаруваннями великими. Плечі Покутного похилені на портреті, тримаються дуже, і руки, що для спокою взяли б у долоні світ, спочивали на колінах, натружені. Маєстат старого був сповнений гідністю за довголітнє труженне життя. Таким себе й розумів Роман Покутній, схвалюючи свій образ на полотні, признаючи собі за шляхетність те, що проживши велике життя, він не скорився неволі.

У століття своє Покутній утратив єдиного сина, якого плекав як найліпший овоч у саду. Вивчив у вищій школі, на вчив цінувати волю народню, боротись за неї надихнув. Повертаючись з невісткою по похороні сина, він усю дорогу мовчав, а діходячи до Кута, забачивши свою хату на обійсті, дивлячись просто в світ, поверх дерев у Сандиловій, щоб не бачити заплаканих очей молодиці, казав їй берегти себе, бо сльозами горю не поможе, та шануватися, щоб не надвередила зачаття й родила другого сина, бо ще довго буде діходити труженням людям правди на своїй землі, і багато людей народові треба буде на боротьбу. Казав, щоб онуки, виростаючи, не ниділи, неодмінно йшли вчитись до вищих шкіл... А вона щоб не марнувалась молодіючи, щоб жила щасливою вдовою, родила б синів і більше, і всі вони хай будуть Покутніми, бо Покутні ніколи не стануть рабами. Незадовго до смерти старий говорив про себе, що він третє життя доживає: одне жив кріпаком, друге — землі вільної шукаючи, третє тепер доживає. Помер Покутій Роман на сто сьомому році, у Петрівку в день іменин сина Івана, девятого року по його смерті. Про Покутного треба писати окрему повість, щоб охопити в слові багате велике життя...

По обіді знову на плесі заспівала Катерина, купаючись. Тужить серце дівоче. Покутня огрібала копиці, яких не забереться цим разом, поправляла вершення, щоб сіно не затекло з дощу. Тужить і вдовине серце. Поїде но Лука восени вчитись до Харкова, то вона може й одружиться... Роблячи неквапно діло своє, роздумуючи, Покутня заспівала невмирущу пісню про вдову, що смерть її не могла взяти:

Ой, п'є вдова, гуляє,
Вона за смерть не дбає,
Вона за смерть не дбає,
З сусідами гуляє.

Ой Прийшла смерть, прийшла смерть,
Та й до вдови каже:
— Годі, вдово, пить-гулять,
Прийшла пора помирать.

— Ой пішла, смерте, пішла проч!
Голівоньки не мороч!
Бо я часу не маю,
З сусідами гуляю.

Ой пішла смерть, пішла смерть
До Бога з сльозами:
— Ой не можу вдову взять,
Гуляє з гостями.

Ідучи громадити сіно на косаревій ділянці в лузі, Галата присєднала свій голос. Доспівували пісню вдови вдвох:

Іди смерте, іди смерте,
Та стань на помості,
Як не можеш вдову взять,
Візьми її гостей.

Як гостоньки зачули,
Та й стали тікати,
Попід міст, поза міст,
Лиш слідоньки знати.

П'є-гуляє вдова, невгава,
Руку смерти відбива:
— Іди смерте, іди проч,
Голівоньки не мороч!

ЗЛОТООСІНЬ

У Юрія Яновського в його мистецькій фразі є слово, без якого мені не обійтися тепер: „Був серпень нечуваного т е м б р у“. Здається письменник привласнив слово, так істотно вписане в контекст композиції, взяти його неможливо, щоб не видно було звідки. Я читаю „Вершники“ Яновського, наче настільну книгу. Це роман нечуваного досі тембру в нашій літературі. Мистецька фраза вивершує твір — як голубі башти небо вивершують в степу під Компаніївкою — тембром високого баштового звучання, сповнена яким і досі не втихас епіка поеми про Ігорів похід, героїка козацьких дум, Сквородина мудріст, Шевченкова велич, Леонтовичева неповторність...

У Довженковій „Землі“ ніч такого нечуваного тембру! Читаючи новіші Довженкові твори, я завше відчував такий же величний тембр його мистецької фрази. Яновському й Довженкові я вдячний за високу міру прекрасного. Вчитись — не значить переймати. Приємно дізнавати, що в тебе є вчителі, що є в кого повчитись. Шкільною учителькою мови була в мене Галина Матвіївна Березовець, поважаю досі її за вимогливість. За вимогливість я вдячний Яновському й Довженкові. Як суворі вчителі, вони навчали мене шанувати велич звучання мистецької фрази. Годиться плекати культ учителів, щоб гідна наука не переводилась.

Василь Дмитрович Омельченко був першим професором і моїм, не лише мого героя. Коли мене виключили з школи за соціальне походження, я також був пристрастився до праці в красзнавчому гуртку при музеї. Мій професор ще керував музеєм, коли я стрів його востаннє, будучи студентом філологічного факультету. На ньому було таке подерте пальто, що здавалося вчений страждав з того. Виглядав він пригноблено. Воскова маска його лица здавалася ще більше мовчазною, повіки лежали тихо на приплющених очах,

чоло було думаюче. Не помічалось, що він постарів, він справді страждав: музей перетворено було на агітпункт.

Як і в мого героя, у мене було дитинство й свої жалі, а, здається, плакав я раз у житті, коли батько помер на за-сланні. Пам'ятаю, коли померла мати, тоді були ще дитячі сльози. Десятилітнім, я вигонив овець, щоб сусідські хлопці зайняли пасти, дома в нас, крім батька, всі лежали в тифу. Я розплакався з того, мабуть, що овечки мої не розуміли, яке горе сталося в нашій сім'ї, й занадто жваво поводитись. Перевесники-пастухи заспокоювали мене, тим що і в них померли — в кого мати, в кого батько, хто льшився круглим сиротою. Майже кожну сім'ю скатував тиф, епідемія в 1921 році. Я хворів кількома наворотами, від лютого де червня. Ще навесні хворому мені співала мати:

Ду-ду-ду, ду-ду-ду, сидів голуб на дубу,
Прилетіла синиця — коли будем жениться?
У неділю на Петра, а горілки — пів відра...

І не стало матері назавжди. Смерть трапилась по Великодню. Коли дядина пекла нам великоднє печиво, призначена на свячення паска розпалась надвоє. Батько, забувши шапку, утік з хати. Знак був на вмируще. Тепер він пішов без шапки домовляти копачів.

Помічаю я, безперечно, як тісно зійшовся з своїм героєм, стримуюсь, щоб не писати Андрія „з себе“. Заходила осінь. Золота, мов пшениця в снопах. Був серпень 1929 року — нечуваного тембру, як у Яновського! Андрій Брама вертався з лугу коло Білого хутора. Грицько поїхав кіньми через місто з сіном, Андрій переплив Хорол у Вільхівщині, ішов навпростець Ковалівщиною додому. Переживав те саме одушевлення, яке він завше переживає в дорозі. Одушевлення провадило його, наче майбуття. Андрій співав, ідучи, дізнаючи передчувань сподіваної невдовзі дороги, коли він піде надовго з дому, вчитись. Неодмінно вступить до університету. Розпізнав Раю неподалік, в лузі, махала до нього голими руками. Кликала його. Ніколи не почув би, співаючи, не зупинився б, якби не побачив її.

— Що ти робиш тут, Соломіє? — звернувся, надійшовши до дівчини під кущем калини, пригадавши прикладене подругами у школі ім'я їй. Раю Смоликівську назвали бі-

блійною блудницею за єгипетський профіль її лица. Розвиваючись, вона рано прагнула інтимної стрічі з хлопцями.

— Я протестую...

— У лузі й „матінкою“, голісінька сама?

— Мій одяг за кущем. Ходімо на цей бік, під сонце, я розповім усю пригоду.

У Раїному лиці примічались справді типові риси єгипетського рпофілю: на гострий кут зведена чорна брова і скісь жовтавого білого ока, вирізнялись кути наче пташиних уст і такого ж носа й тонкого підборіддя. Андрій скорявся враженню, ніби читаному текстові: ключиця переходила на кут від надгруддя до плеча, плястика довгої руки була з скісними відтінями доплічного й долікотного м'язів. Тотожність профілю рівноважили разок пукатих бусів бурштинових впритул по тонкій видовженій шиї, поставленій під кутом, високо завитий кублик чорних кіс незаплітаних і кільце великої золотої серги .

Перса дівочі вишнуті окутньо в Раї і відтінь па пахві до низу над передньою формою стегна була окутня, переходила в хтиву форму ноги. Соломію можна малювати з Раї лініями за біблійним текстом, погоджувався з собою Андрій. Рая зрушилась, щоб одягатись. І в інфас окутні форми її не стушувались, сторони кутів стали симетричними.

Літо перебув Андрій у важкій роботі, не стрічався з шкільним товариством. Наче приємний спогад була йому стріча з Раяю. Ложе Соломії-Раї було просте, ряднина біла простелена на підсонні, чорні трикутником пошиті з шовку штанці й нагрудники, кинуті на траві. „Чекай, но одягнусь і станемо говорити“, — сказала Рая, піднісши в випростаній руді шнурування на свої інтимності. — Уявляєш моральну силу мою? Через місто сюди не побоялася б нести в руках ці атрибути сорому, щоб демонструвати нову ідею.

Попрацювавши,одягаючись, Рая впал на ряднину, випросталась горілиць, облизалась рожевим язиком, посміхаючись очима крізь скісно приплющені повіки. Андрій не постеріг намагання дівчини показати принаду злитого опалом сонця в плястичний збитень тіла. Поклавши на коліна руки, як кожної здорової людини натруджені руки при нагоді спокою, лишався він ще в піднесенні, яке провадило

його з піснею лугом.

— Не цікавишся? — спитала хлопця, показавши на книжку край ряднини. Читала Рая „Сонячну машину“ Винниченка.

— Ні. Зрештою, я вже читав. Майстерно написана. Шкода, що боротьбу за соціальну справедливість автор звів до утопії.

— Я шкодую за іншим. Роман цікавий багатими ситуаціями інтимних пригод героїні, жаль, що автор сповільнює напруження колізій надміром соціології.

— А чого б ти бажала, читаючи Винниченка?

— Мені хочеться гострих пазурів. Або хотілося б родитись десять років раніше, або щоб революція досі тривала... Тоді траплялися епізоди абсолютної свободи...

— Я розумію події так, — каже Андрій, — революція досі триває, а ми, молоді, будемо її адепти. Ідуть події, не спиняючись, і йде революція на контрреволюцію.

— Ну, мене не цікавить Хвильовий. Я хотіла б пережити гостру пригоду, в яку кидала революція жінку: не конче бути згвалтованою, чи розстрілювати, покривавлений тип „жінки революції“, здається мені, вигаданий пізніше літературою.

Рая лежала інтригуючи, хай як хоче реагує юнак: ігнорує її, а хоче — бореться з спокуюсою.

— Я усвідомлюю, що тепер не буває пригод на жінок, які можливі були в час анархії, реакції при зміні влади в громадянську війну. Мені вистачає моїх сімнадцяти років, щоб не впадати в ілюзію сподівань на справедливий лад суспільний. Розумію право сильного, як у біології — в суспільстві. Серйозно бажаю собі гострих пазурів, бо нігтями можна гостріше відчувати й сильнішою бути в екстазі.

Над кущем калини прошуміла стріла. Андрій повернув голову, нічого не бачив. На менті зір його міняє напрям: згряя птахів зломила лет стріли, йде догори, розгортаючись чорно-чорною хмарою. „Шпаки нагулюють крила до лету, — подумав Андрій. — Полетять, полетять!“ — Андрій був тих років, що Рая. Спостеріг — постаріла, оміщанилась дівчина.

— Проти чого ти протестуєш, Соломіє? Знаєш, ім'я це примітне. Теж покривавлене. Була дівчина біблійна, любив-

ши гострі нігті й відчуження м'язів у екстазі, продавалась за голову пророка. В Біблії небагато чоловіків-героїв, більше резонерів. Переважають характери жінок-героїнь: Рахиль, Тамара, Соломія.

— Протестую проти умовностей — геть стид! Ми збирались групою протестувати. Скажімо, демонструвати чисту совість. Потім повторили б демонстрацію в клубі. Коли привикнули б очі дивитись без сорому — протестували б на площі. Хлопці злякались дисциплінарного стягнення в ком'ячейці, за ними дівчата відстали від мене. Нічого, що нас було семеро, потім масу зібрали б...

— Раю, ти просто піддаєшся спокусі стиду, так протестуючи. Не помічаєш за собою протиріччя. Щоб заперечити стид, не треба в нього вірити, ти намагаєшся тільки підкреслювати його. Виходить так, як би протестувати проти страху, демонструючи жах. Видужання подолує хворобу, а не ігнорування її. Ходімо купатись.

Красувались на лузі кущі калини зарділої. Уже просиніла вода до дна. Ще тривав серпень нечуваного тембру. Річка поглибшала. Холодніючи, вода змила з берегів золоті піски, вони посиніли, тим часом злегка. Риба зійшла на глибини. Людям з здоровими нервами приємно купатись такої пори. Рая забрела під стегна й вернулась на пісок, на підсонні ще заламувались промені, вистачало тепла вигріватись.

— Брама! А я тебе розстріляла б, якби ми виростали були разом в сімнадцятому-дев'ятнадцятому році! — Голос Раїн відбився низько понад очеретом.

— Правом сильного розстріляла б!? Але ж убивають слабі духом сильніших! — Дужче відлуння покрило відлуння слабіше: крес на крес, але блискавки ніби не буває ясної години.

Андрій задивився, як чорна згряя шпаків з хмари обертається на стрілу. Мрії про чайку юнак переріс. Небо бачилось йому інакше, в наближенні до ідентичного: віддаль зміщується в простір, тратить протиставлення часові й переноситься в одність буття. Птахи проносились згущеною масою, немов краплі в хмарі, притьмом змінили кут напрямку і, ніби краплі, зламавши рефлекс променів на глянсі оперення, стали невидимі, стрімко вганяючись у висоту. У-ух! — поморщило ріку: прошуміла стріла.

Вигулюючись, шпаки набирали розгону на далеку дорогу. За море. Скоро полетять — навертається гадка Андрієві про дорогу. Він наче б то зрісся з цим почуттям, хоче стримувати себе, щоб не хвилюватись. Куди він піде? Харків — не дорога.

Молодий вік завше болючий, виростання — болісне. Формуючись прозріваючи, зір дивиться в майбуття, настає мука шукання. Енергія відносних генерацій працює в протилежних напрямках, як у проростання й зерна, що його родить. Молоді точніше дізнають відхід минаючого. Майбуття ніби не буває в тих, хто вірить, що кожна хвилина настає постарілою. Вона вже минула, коли відзначить її стрілка годинника. Але ж не зупинилась вона, за нею триває вічність! Люди зупиняються, дізнаючи, що дозріли, гадаючи, що утвердились на непорушному ґрунті, стаючи переконані, що така є сучасність і вони панують над нею. Одначе за видимістю ховається дійсність, явища сильніші за інтерпретацію їх. Воістину сучасність — лише проростання, триваюче в постійному рухові нерівнодіючих, напрями яких усе розминаються, як енергія генерацій. Невідання в людей, як нещастя, обертається в трагедію поколінь.

Одначе конфлікт батьки — діти це тільки сповидна іронія долі. Переходи бували епохальними: від роду до сім'ї, від племені до народу, протиставлення на верстви й кляси нарід переростає в національному формуванні. Досі держава блуа становою, клясовою, гряде монолітна надклясова держава-нація!..

Сидить Брама Микита на завжденному батьківським місці, своїм під образами кінець столу, згорає від страждання, наче свіча. Він не знає права убити сина, ні божеського, ні людського права. Воно в нього в крові, бо відчуває, що рід — твій плід, і ти в ньому еси, як він у тобі. Питає востаннє перед присудом — ідеш сину? Андрій відповідає:

— Мушу йти, батьку! Он Дніпрельстан будують...

Андрій хотів би кричати, великих слів не находилось йому, він знемагав з жалю, як батько мучиться нещастям невідання. Більше півроку вони потім не говорили, діалог тривав мовчазний. Мої герої родились з провинною перед батьками, з нею пішли по землі, виношуюч її, як ін'єкцію. Андрій плекає надію конче йти вчитись, і переживає ту са-

му провину.

Як же він житиме в ворожих обставинах? Пристосовуватись буде? Все одно, що рід зрадить, батька зневажить.

Уже був серпень, нечуваного тембру, 1930 року. Пора була велика, у людей, як у птахів, сповнена вона дбанням могутнього літа. Брама Микита не дбав такої пори. Господарство його розпродане, садиба призначена для колгоспу. Грицько працював на верьовочній фабриці, на тій самій, що за Гоголя ще значилась в реєстрі міст російської імперії. Сліпців тепер не було на фабриці. Цілоденну зміну Грицько крутив колесо, як сліпець, і йому, виднощому, темніло в очах з натуги.

Визривала злотоосінь у природі. Мене обступили мої найближчі, рід мій великий, сестри й брати: що я вчинив, докоряють — ти ж любив Андрія! Сумління говорить — ти ж списав його майже з себе, назвав ім'ям сина. І я вагаюсь, як маю діяти? Ніж пройшов Андрієві в спину, між ребер по хребці, може статись внутрішній вилив крові.

Мати Андрієва тіпала плоскінь на току в чудову годину, з любови до праці звивала волокна світла в повісма, милуючись, що не пропаде добро, хоч і комусь дістанеться: коноплі були не її вже. Чуло материнське серце — щось діється в хаті. Її білий рукав майнув у вікні, за мить мати пада хрестом з порога — ти, батьку, вбив сина! Остатні роки жила вона передчуванням випроводин. Так он які вони судились — сина до могили випроводини!?

Грицько входить до хати дізнатись — що батьку, умирає Андрій? Тримаючи Василька малого в обіймах, Титянка скричала, — мені страшно, мамо! Багато ще буде жалів. Ще Андрій хотітиме плакати над собою, як його хоронитимуть. Нарі понесуть друзі й за труною йтимуть його перевесники, студенти тепер, дівчата й хлопці.

Одначе Андрій не бажає загинути в вовчих обставинах! Батько переживає синову смерть і страждає власною загибіллю. Брама знав, що вже загине: держави немає в народі, закони повалені, замість них діють гасла та резолюції, ухвалені на мітингах. Правлять Україною з Москви, наче окупанти, і ніякісінького права немає Брамі боронитись законом. З безсилою люті він не спинив занесену руку, хоча й здавалося, ніби Грицько вхопив його за плече, щоб рятува-

ти Андрія. Падай же, не стій перед очима, все одно підеш від мене, якби проти мене, житимеш з ворогами! Знеможений Брама ввгінав ножа в стіл по колодочку. Так і лишився стриміти, ніхто потім не важився витягати його, вивнесли ножа з столом до клуні, а хата стала пустою без столу.

Мати викотила скриню порожню на покуття, міркуючи що й покійника ні на чому буде класти, коли б сталася смерть в роду. Вісім днів у Брам не поступався жар з хати. Хата була по вікна виповнена палючим приском, і всі ходили, не дихаючи. Василько не поступав з котом. Стіни в хаті покололись на гарячий криштал, що засліплював сонце, й воно не просвічувало крізь шиби. Дев'ятого дня зійшло сонце з напільного вікна, відбило квадратovu раму на білім комині, пізніше рама покосилась на ромби й зійшла на підлогу, а сонце вивищилось над дубами на Гмириній межі.

Коли Андрій розплющив очі, жар у хаті погас цілковито, опав по соломі пшеничній натрушеній по долівці. Приходила Лазірка й казала натрусити підлогу свіжою соломою, вона стягне на себе жар з хлопця, і йому прийде видужання. Доля моєму Андрієві — жити! І дивувався юнак: знає, що лежить у своїй хаті, а стола немає, речей нестало, торкав очима фольгові ікони на покутті без рушників, де батькове місце в свята, родинні фота пізнавав у зашкленних рамцях на голій стіні, оглядав мисник порожній, що недавно був з фаянсовим та полив'яним посудом у барвистих орнаментях. Намагався пригадати, чи то Лазірка говорила з матір'ю, що Катерина Гмиринина топитись хотіла, коли розпродували їх.

Хворіє Андрій другий тиждень. Від понадсильної праці очам його, пошкодженим змалку, нічого не сталося. Окуліст Герен пізнав свого зрослого пацієнта, радів за добрі наслідки огляду очей. Лікар-терапевт, Бублик, констатував ускладнення сухого плевриту, приписав мікстури (нестерпного смаку), яку в пляшечці закинув Андрій через комору до садка й зліг увечері в постіль дужати хворобу. Видужуючи, він дізнавав, що так і доведеться йому тяжко йти, з першого кроку ступивши тяжко, до самостійного життя, бо перші заробітки випали йому занадто непосильні.

Коли Андрій у спокої заплющувався — ще клались

перед зором внутрішнім великі площі, завалені зерном, немов купами жару. На всю Україну вставали вони пірамідальними обрисами. Не находилось сенсу на палаючі зерном красвиди. Андрій дізнавав лише, що він тяжко видужує. Був рік проголошений з Москви роком „розгорненого соціалістичного наступу“, почалась ліквідація перших десяти відсотків селянських господарств. Терор погнав селян спішно виконувати плян хлібзаготівлі. Зерно сипали просто неба, займаючи під державні токи вигони іноді.

Працював Андрій вантажником на заготпункті, засипали вагони зерном. З надсадженою грудною кліткою перевели його від зерна підвозити вугілля у качагарку. На одному колесі візок вмщав сто кілограмів вугілля. По залізній смузі Андрій вів його невміло, притьмом візок педекидавсь при найменшій затраті рівноваги, роботи ставало вдвічі більше. Мусів поспішати, щоб у казанах пара трималася під тиском постійних шістнадцяти атмосфер. На цукроварні в Оріхівщині, коло Ромодану, легше було минулої осені. Підвозили буряки з кагатів гуртом, завалювали риштаки, а вода, миючи, несла їх в цех на шаткування. До профспілки Андрія не прийняли, хоч і запевняв, що він зрікса батька, хоче жити осібно, працюючи сам на себе. На цукроварні звільнили з праці його за соціальне походження. Тепер хворого звільнили з праці в 17-му млині Держборошноотресу.

В античних греків доби мітів, темного періоду їх історії, кровна спорідненість осіб однієї сім'ї сприймалась за біологічну цілість одного організму: щоб знищити Лаокоона, донька Зевсова Атена насилає морських зміїв на все поріддя, вони душать заодно батька й синів. Біологічно розумілось знищення людини — корінь і плід.

Коли б Брама знав про загибель Трої, він би кричав до народу те саме, що й Лаокоон — стережіться данайців, що приносять дари! Він уже прозрівав „руїну Іліону“ в Україні, проклинав усе, що навалою йшло на нього, наче змії-давуни. Як дошкульно став розуміти Брама — не треба було народові програвати збройної боротьби! Події розвивались достоменно, як в античному міті: Трої обіщана була воля, уособлена в коневі, яким не їздять. Бутафорним конем волі обеззброїли Україну! У нас же були в громадянську війну маршали й генерали, чому нарід лишився сам,

без спроможности боронитися?

Брама не перечив впровадженню громадської власності — коли це власність скооперованих суверенних продуцентів, признавав, що справедливо революція вилучила з суспільства верству землевласників, які посідали землю, як ренту, самі на ній не працюючи. Розумів і конечність того, щоб сільське господарство продукувало на обмін, без якого неможливе зростання національних сил продуктивності. Одначе розумів, що колгоспи без вільного обміну продукції на ринку, під державною контролею, будуть новою формою кріпаччини, з тією ріжницею лише, що взамін закріплення людей за землею, закріплять землю за людьми.

На кутчанських зборах Кость Безденежний голосував з комнезамом за колгосп, Брамю й братів Венгерів, сусіда Гмирю, Бакала та й багатьох внесли до списку десятипроцентників. Доведений плян до двору — податок натурою й грошима, що перевищував спроможності господарства і продаж господарства за „несплату” податку Брама прийняв спокійно, на події дивився апатично: почалась бо не соціяльна ліквідація клясів, а біологічна ліквідація народу. Дітей йому шкода! — казав.

Злотоосінь презривала, серпень переходив у вересень. Переходила в осінь багата пора літування, щедра плодами дбанням, досвідом і мудрістю, певно, тугою розставання. Андрій не ночував дома, коли батька й Грицька арештували. Уже звечора говорили в місті, що арешти відбулися по всьому районі. Арештованих судитиме виїзна сесія районного суду. З Личанки Андрій вернувся на передсвітанні. Передсвітання завше — вічна пора стрічі з долею, вирушань у далеку дорогу, непевних розставань. На передсвітанні прокидаються птахи, звірі й злочинці сплять. Додому Андрій зайшов від поля, огородами. Мати сказала, щоб тікав з хати, почекав у соняшниках, бо Василь Чекерес слідкує за їхнім двором, Бакалівського Івана забрали вночі.

Ні сліз, ні жалю матиного не бажав Андрій зазнавати на прощання. Чомусь дізнавав, якщо не попросився з батьком, з братом, то ще стріне колись їх. Випроводини були на віддалі: поглядом з соняшників, доки видно було, випроводжала його мати з найменшим сином на руках, поцілувавши востаннє Андрія солоними устами в сльозах.

Оглянувся Андрій на двір, на хату в садку — який світ великий проліг між ним і матір'ю. Кінчилась йому святість при матері. Так і пішов з невідляглим почуттям вини, завше тієї ж, коли бачимо страждаючу матір, і не можемо їй допомогти.

Сходило сонце погоже, з полиском на росі, з рожевим подувом по деревах. На доїзді до міста перед станцією Андрій обминув підводи хуторянські — люди на першій стрічі в дорозі — не зла приміта! Вози рипіли під вагою, на возах карасі живі, ще підкидались і віскріли, як гайдамацькі ножі. Хуторяни випустили ставки, почувши, що вони відійдуть у колгоспи. Рибу спродають, а ставки висохнуть, позаостають...

Так і стояв Андрій у Харкові на площі Сковороди, розглядав вітрину книжкового skleпу. У справних чоботях для зими, розстебнувши сорочку, щоб вільніше дихалось, випростаний і простоволосий, перекинувши на руку зимову куртку з овечого сукна. У клунку все добро його з ним: пів хлібини житньої, четвертина сала, пара білизни, шапка й книжка „Літературного ярмарку“ щойно куплена.

Розглядав Андрій фотопортрет Олександра Довженка, випущений Всеукраїнським Фетокіноуправлінням. Молодий кінорежисер зображений грудьми наперед, лицем повернений у профіль, наче на бронзовій медалі відбитий.

Напочатку в Харкові трамваї котились через голову Андрієві, перетинали хребет. Потім вони пролітали, наче пущені тятивою з лука, викреслюючи іскри дугами...

Кінець другої книги.

З М І С Т

Великий Віз	Стор.	5
Легенда		33
Перевесники		61
Мир-земля		115
Злотоосінь		134

